

На Україні, 1917-1918

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Початок року 1917-го був у моїм життї переломовим... Починаючи од цього часу, довелося мені звязати тісно мою долю з долею Українського Народу... Військово-політичні події у відродженій Батьківщині поставили мене на чолу молодї Української Армії, на яку випали історичні завдання. Протягом часу — з кінця 1918-го до кінця 1920 року, з малою перервою, займав я посаду Начального Команданта Української Армії. А було мені тоді біля 40 років. Й був я для справи, покладеної на мене, трохи замолодий... Бракувало мені службової рутини, а головне — знання обставин і теренів, на яких й серед яких довелося мені працювати. Навколо були нові люде... Тому в своїй праці спирався я більше на вроджену інтуїцію, родинні традиції, а стимулом у всій моїй праці — було непереможне бажання — зробити найбільше в неможливих умовах ...

В трьох моїх головніших працях — „Українсько-Польська війна" (1918—19 рр.), „Зимовий Похід" (1919—1920 рр.) та "Рік 1920" (друга половина), мав я на увазі дати нашому суспільству звіт з моєї чинности в гідности Начального Вождя Української Галицької Армії (УГА) й Командарма Армії Української Народної Республіки (У.Н.Р.).

Але служба моя Україні почалася уже в 1917 році. Почалася на периферії, на посадах, порівнююче, менш відповідальних. Це був час, коли на Україні все клекотіло — і коли, властиво, перспективи утримання нашої молодї Держави були більші. Мої переживання й спостереження з тих часів — дуже мені дорогі і, гадаю, не позбавлені загального інтересу.

Де-хто з рецензентів моїх споминів з року 1917-го вказує, що в окремих місцях я описую події занадто стисло, схематично. Сталось це з двох причин. Поперше, багатьох людей я не міг назвати, бо вони залишились „по тім боці." По друге, головною моєю працею — все-ж була високоодповідальна праця на чолі Українських Армій і їй я уважав вказаним присвятити більше уваги.

Все-ж той же рецензент¹ знаходить в моїх споминах за роки 1917—18 матеріал, який, на його думку, може служити до певної міри доповненням, а почасти й корективом до більших студій за цю добу. Бути матеріалом для історії — це завдання кожних споминів. І коли моя праця хоч в частині виконує цю роль, то це для мене найбільша сатисфакція...

¹) Ж. „Богословія", т. ІХ., кн. 4.

РОЗДІЛ І.

Остання посада під владою Російського Тимчасового Правительства.

Часи Тернопільського наступу (літо 1917) я перебував у VII армії, на чолі Лейб-Гвардії Гренадерського полку. Відомі широкому загалові своєю діяльністю в Добр-армії, — Кутепов і Слащов, були також тоді командірами полків: перший — Преображенського, а другий, здається, — Павловського. Я добре собі пригадую, що, в ролі тимчасового командіра бригади, мені довелося робити зізнання у Павловців, — там я його й бачив.

Згідно з мандатом Главковерха (Скорочене: Верховного Главкомандуючого) Брусілова, а пізніше й за згодою 7-ої армії, я був уповноважений до українізації полку гвардії-гренадерів. Певні кроки мої в цьому напрямку дуже вороже стрінула старшина цього полку; очевидячки, були й скарги у Головну Квартиру, бо цілком для мене несподівано на мене насунулася ревізія Головної Ставки; проте Генерал, якому доручена була ця ревізія, поставився до справи совісно — його висновок був такий, що „коли б усі полки були в такому доброму стані, то за армію можна було-б бути спокійним". Дійсно, Гв. Гренадерів (були ще гренадери армейські) не можна було пізнати -- з розбещеної частини, що відмовилася вийти на перегляд Керенському, повстала знову боева частина; страшна прірва між офіцерами й салдатами була коли не засипана зовсім, то бодай ґрунтовно полатана, — частина вчилася, маневрувала й взагалі відроджувала свої славні боєві чесноти.

Очевидно, що до такого хорого організму, яким став полк після "праці" відомого большевика Дзевалтовського, я не міг підійти з засобами нормальними. Треба було зовсім іншого підходу до діла; ці засоби не були зрозумілі для старшин, — через це й непорозуміння, а пізніше доноси... В тій поважній обстановці, в якій мені доводилось розпочинати працю в полку, треба було на щось спертися. Після моєї аналізи, позитивними моментами могли бути лише момент національний та відродження в полку пошани до минулих славних боєвих традицій. На цих двох моментах мені пощастило за якийсь місяць привести полк до порядку, тоді як цього не повелось зробити ні моєму попередникові, генералові Ш<ведову>, — ні наступному командірові, дуже солідному полковникові М.... Першого переміг штабс-капітан Дзевалтовський, а другого — Євгенія Бош, — жидівка.

Значно пізніше, підчас мого перебування у Києві, в ролі кандидата на посаду Начальника всіх військових шкіл на Україні, до мене прибула делегація Лейб-Гренадерів, на чолі зі своїм командуючим полком, прохаючи моєї протекції перед Українським Урядом, щоб решту старшини збольшевиченого полка, з регаліями та прапором перепущено на Дон. Моє прохання задоволено й я радий був гренадерам-патріотам своєї батьківщини зробити цю малу послугу. При цій нагоді ми обмінялись спогодами про минуле — і я мав сатисфакцію вислухати вже більше справедливу й безсторонню критику моєї діяльності на чолі цього багатого боєвими традиціями, але знищеного демагогією полку.

Мені не довелося бути довго на фронті; поважні непокої в запіллі висунули на чергу питання про посилення командних кадрів у запіллі командуючими з фронту, отже на Катеринославську Округу, за згодою військового Секретаріату, висунено мою кандидатуру. Мене особисто вже довгий час тягнуло до більш означеної національної, у військовій галузі, праці. Опинитися на Катеринославщині, на дідівщині Запорожців, на чолі Катеринославської Округи, а zarazом стати вже безпосередньо до організаційної праці в національному дусі, якраз відповідало моїм тодішнім мріям і через це я радо дав свою згоду.

Коли трійка гренадирських коней несла мене в запілля другої Гвардійської дивізії, я пригадав собі свій приїзд до полку та свою першу візиту до Командуючого Корпусу, генерала Май-Маєвського, цього фаворита революції. На мою доповідь Генералові, що, певно, мені не доведеться довго бути на чолі гренадерів на фронті, бо мені відомо, що генерал Брусілов зняв питання про призначення мене знов на посаду начальника групи військових старшинських шкіл, — цей черевань тяжко відітхнув, трохи посопів, а потім вирік: „Ну, я

боюсь, як би етот дебют Вам не вишел боком. — Ви знаєте, в какое осіное гнездо ви попадаєте?" Я відповів, що Командуючий армією, генерал Ерделі та його Начальник штабу, генерал Геруа трохи поінформовані про мою службову кар'єру та мою попередню службу, — вони вірять, що мені пощастить виконати й цю дразливу місію. Він нічого не сказав, але на його фізіономії я прочитав, що солідної підстави для моєї місії він не бачив.

Два місяці — червень і липень — я перебував у Гренадерів. Багато пережито в обстановці надто скомплікованій, коли, з метою відродження боездатности військ, політичні провідники кидалися в різні боки: то видавали прикази відновлення кари на смерть, то її касували; то підтримували військових командирів, то, навпаки, змінювали їх і тим підривали їх авторитет. В цих обставинах знайти позитивну творчу лінію було не легко; командири від „как прикажете" звичайно банкрутували. При моєму прощальному рапорті, генерал Май-Маєвський примушений був признатися, що „дебют" мій вийшов уже не зовсім погано. Проте зазначу, що з кожною хвилиною, як коні мчали мене в глибину запілля, я почував, що якийсь великий тягар спадав із моїх плечей, я почав дихати вільніше й навіть крадькома від гренадера відійшов, став і перехрестився, бо дійсно було з чого тішитися.

РОЗДІЛ II.

Одеса. Українізація й большевизація — осінь 1917, переходова доба. Катеринослав, Губерніяльна Рада і провідники укр. руху. Військова праця. Окр. Совіту. Виступ Корнілова.

Катеринославська залога з деякими запасовими полками, котрі були розташовані в Херсоні та Миколаєві, творила одну спільну військову групу, яка була інтегральною частиною Одеської Військової округи. Тому, як то було зазначено в передмові, одержавши покищо провізоричне призначення на Катеринославщину, я з південно-західнього фронту впрост подався на Херсонщину.

В Одесі, в місці осідку Штабу Одеської Округи, я змушений був зупинитися для одержання відповідних інструкцій від Штабу Округи і, крім того, там-же була й українська центральня для Румунського фронту та Одеської Військової Округи. Я сподівався одержати від неї так необхідні мені інформації, бо підчас перебування на фронті був цілком відтятий; мене особливо цікавив хід національної революції та інші ближчі перспективи. Начальник Штабу, генерал Маркс, який на революційній мові називався „червоним генералом", знав мене особисто по минулій службі в одному Гвард. полку. Поступовець своїми особистими переконаннями, він, однак, не міг йти сліпо ні за „Румчеродом",³ (Скорочене: Румунсько-Чорноморська Рада) у якому „совітські" впливи були яскраво домінуючі, ні за українськими політичними угрупованнями, які помалу, але певно йшли до приєднання Округи до України. Така позиція генерала не задовольняла ні ту, ні другу із впливових уже на той час політичних течій, а через те з кожним місяцем питома вага його, як Начальника Штабу Округи, все зменшувалася; проте, в серпні 1917 року з ним усе ще рахувалися, без його участі не відбувалося жадних зборів. Штаб усе був тим бджільником, куди сходились усі для одержання інструкцій, хоч потрохи, нишком, шукали вже йому заступника. Сотник Вербицький, що був відпоручником Національної Краєвої Ради при Штабі Округи, поінформував мене, що моє призначення сталося під впливом українських кругів, але й сам генерал Маркс, як „старий

Волинець",⁴ (В гвардейських частинах була інституція „старослужащих", що мала завданням стояти на сторожі репутації своїх частин) підтримував мою кандидатуру. Українці мали надію, що мені вдасться українізувати залог Катеринославщини, і тим покласти певні передумовини для приєднання Катеринославщини до України. Загальні мої вражіння від перебування в Одесі були невеселі. Фактично — повна відсутність влади. Округа переживала добу, так добре відому всім мешканцям великих і малих міст, що знаменувала очікування нової влади — не знали лише, хто буде спадкоємцем Тимчасового Правительства: Українці чи Совіти? На мій погляд, Українці навіть в цьому інтернаціональному місті мали більше виглядів на успіх, але чи пощастить їм утриматися — це було питання. Ставлячи собі на чергу це питання, я відвідав наш Гайдамацький Кіш полковника Сахна-Устимовича, говорив з ним, цікавився всілякими моментами з життя Коша, виявив, що тертя й перешкоди були сильні, що в своїй організаційній праці вони тупцяли на місці; у мене лишилося вражіння, що аби Кіш був уже сформованою частиною, над ним ще треба було багато працювати: бракувало головно досвідченої, звиклої розбиратися в організаційних питаннях старшини.

Назагал, в Одесі „українізація" запасних пол-ків йшла поруч із „большевизацією" й невідомо було ще, хто подужає.

***

Нарешті, прийшла з Петербургу офіційна згода на моє призначення і я виїхав до Катеринославу, де сподівався вже цілком певно знайти вихід усім моїм почуттям старшини — нащадка старшини Дунайського козачого війська. Треба-ж було статися так, що й на Катеринославщину я попадаю в момент перерви політичного активізму. Провідники губернії могли спертися в своїй національній праці на наше село та на збірки селянських мас у містах — на запасні військові частини; при початках революції на Катеринославщині переведено чимало й доброї праці по касарнях, але славнозвісний наступ Керенського вибрав із Катеринославщини на фронт усе, що було сильного й здібного стати творчим матеріалом у накопичених й розбурханих агітацією масах салдатні. „Касарня", почувши свою силу, рішила не здавати своїх позицій, а вони були нескладні: війна потрібна буржуям — на земній кулі всі рівні, а через те офіцери — наші товариші; ми проливаємо кров(?!), а через це маємо бути добре забезпечені. А до того ще треба додати тисячу всіляких претенсій характеру персонального: я воював 2 роки, а такий-то — рік і т. д... Всі хотіли прав тоді, коли навіть сама згадка про обовязки викликала сильний протест: це була, на революційній мові, — „реакція".

Мій попередник, Генерал Вигран — Начальник Залоги, змушений був просити про демісію, бо його погляди не могли принатуритися до нових умовин. Життя наказувало бути гнучким, уважливим до найменших революційних проявів. В тому хаосі вимагалось уміння знаходити моменти позитивні, всіма силами змагатися зробити з них певні точки опори для своєї діяльності. Хто не був на це приготований, той в умовинах революційних був банкрут — тому нічого не лишалося, як податися у відставку, — так і робили чесніші. Правда, був іще вихід: плисти за водою, — грати на найнижчих почуттях салдатні (не вояків). Цей останній шлях вибрав звичайно старшинський намул і тим робив каїнове діло й для елементів позитивних.

Ледве розглянувшись на новому полі своєї діяльності, я почав шукати дороги й до наших національних кругів. Це було не так легко, бо не було на той

час жадного українського клубу. Лише в одній крамниці мені сказали, що головою Ради є адвокат Шкамарда. От я й рішив удатися до нього. Мені пощастило знайти його у себе вдома, при спокійній домашній праці. Шкамарда прийняв мене дуже радо, але що до української справи, то тут він певно вже добре попівся, бо був повний песиміст. Проте обіцяв мене запросити на майбутнє засідання Губерніяльної Національної Ради. Чекав я на це засідання тижнів 4-5, а за той час поробив декілька знайомостей з українськими старшинами залогі: вони були хоч зовсім молоді, але з запалом та енергією, — призвища де-яких собі пригадую — то були: поручник чи штабс-капітан С. Є<фремів>, його брат — поручник Олександр, підпоручник Саква, Миколаєнко та інші.

Оглянув я й мої „війська“: картина була ще гірша, ніж в Одесі. З усієї маси трохи краще репрезентувався баталіон Юрієвських кавалерів та запасні кадри кінноти; старшини в місті було багато й була вона зорганізована в Союзі із політичним напрямком — частинно „Временного Правительства“, а частинно „Корніловського“. До української справи члени Союзу ставилися здебільшого безсторонньо. Мої найближчі помішники були в більшості вже „перезрілі“ полковники й підполковники, сильно перевтомлені щоденною боротьбою з демагогією й реагували на життя лише в тій мірі, щоб якось самим вилізти з тої завірюхи, в яку вони, мимо їх власного бажання, час від часу встрявали.

Переді мною встало питання: на кого спертися? Вирішення цього питання я одклав на пізніше і поставив його в залежність від моєї майбутньої зустрічі з українськими провідниками. На черговому засіданні з членами Губерніяльної Ради я мав надію увійти з ними у сталі зносини.

Врешті, з початком жовтня, відбулися так довго мною очікувані збори Губерніяльної Ради. Вони були й численні і політично досить солідно представлені, бо всі тодішні активні (а рахуватися доводиться лише з елементом активним) течії були представлені сильно й через те презентувалися авторитетно: Мазепа, Феденко й Романченко представляли партію с. д., Коробчанський, проф. Федорів, С. Бачинський, Усик-Базилевський — партію с. р. Партія с. ф-ів була представлена Ф. Єфремовим.

Тут я вперше також побачився з такими видатними, кожен у своїй галузі, діячами Катеринославщини, як проф. Біднов, маляр Магалевський, педагог Вировий, інженір Труба, Синявський... Підчас усієї дальшої моєї служби Україні мені доводилося дуже часто зустрічатися з цими особами, що здебільшого відігравали видну ролю в бігу революційних подій. Де-які з них навіть і по сьогодні є моїми приятелями. Більшість із них належать до тих унікумів на нашій українській ниві, які здатні шанувати й інші політичні погляди, здатні підпорядкуватися, здібні на жертву, на подвиг. Властиво кажучи, збори Губерніяльної Ради Катеринославщини були взагалі першими політичними зборами, де мені довелося взяти особисту відповідальність і значну участь.

По відкритті зборів, після де-яких питань інформаційного характеру, голова, адв. Шкамарда, уділяє слово мені й ось — на трибуні полковник гвардії (моє призначення генералом через революційні події запізнилося й переведене в життя — при гетьманаті). Я ставлю собі завдання ударом по національному моменту добитися відслонення з боку ріжних угруповань їх позицій: а саме, як далеко вони мають намір іти в національному питанні й якими ресурсами вони диспонують і т. д.

Мою промову, висловлену військовим темпом, зустрінули довго не стихаючі оплески й тим морально апробовано. Лишилася друга частина справи — ресурси. Після мене, по черзі, говорили заступники майже всіх груп і організацій. Була повна одностайність, стверджували, що треба продовжувати діло з новим напруженням. Романченко⁵ (Маючи на увазі мій легкий докір в малій активності Українців) закінчує свою промову висловом: „Нам кинуту рукавичку — ми її підіймаємо.“

Цим засіданням між мною, як Начальником Залоги й членами Ради був усталений контакт, який не переривався аж до мого одїзду до Києва. Цей контакт був для мене дуже цінним і ступнево перейшов у дружню, інтимну військово-політичну співпрацю. Я абсолютно не втручався в царину політичну. Моїм змаганням було — дати Губерніяльній Раді до розпорядимості збройний апарат, на який вона могла б, коли буде треба, спертися, в своїм поході до здобуття нових політичних позицій. Часто й вночі з'являлися до мене представники партій від Ради з тою чи іншою інформацією, порадою чи пересторогою. Особливо часто одвідував мене „огнений" С. Р. Мені він надзвичайно подобався, — всяким ускладненням він захоплювався, — видно, що він був з природи спортсмен; під час студіювання обстановки він подавав надзвичайно влучні вказівки, йому я маю завдячувати й більше зрозуміння тодішньої скомплікованої ситуації.

Крім цих національних чинників, мені довелося мати діло й з комісаром Тимчасового Правительства, шт.-капітаном артилерії Лоським, фігурою мало виразною, який все намагався ще спасти в Губернії престиж Тимчасового Правительства. Нераз відбували ми у нього довгі засідання, які не мали жодного практичного значіння, бо „Совіти", (куди, як філії, входили й наші групи), паралізували всі його заходи, якщо вони не були їм по дорозі, а це останнє траплялося дуже рідко, з огляду на істотне розходження в поглядах на зміст і мету революційного руху.

Мій плян був — організувати хоч невеликі, але дійсні військові частини, які могли б запалитися національною ідеєю і в усіх майбутніх виступах бути точкою опори для наших організацій вільного козацтва, залізничників, поштовиків та инш., які — треба зазначити, — були вже й тоді в стадії доброго розвитку. Я намітив собі низку частин, де була ще можлива організаційна робота й рішив ступнево підсилювати їх відповідними кадрами. Що до інших частин, то я занявся тим, аби зменшити їх вибухову силу, яка була в безпосередній залежності від маси і ступня турботи про задоволення їх чисто біологічних функцій. Може це цинічно, але це було так. В цій справі я вже й досвід мав.

На початках революції, ранений, перебував я на посаді Начальника студентської старшинської школи. Властиво, це була тимчасова моя командіровка, бо мені тоді вже запропонував Генерал Адамович, що повнив догляд над усіма військовими школами і Генеральним Штабом, обняти Іркутську військову шкільну округу (6 шкіл). Хоч контингент учнів моєї школи був і високий, проте я кілька разів виладоував піднесену агітаторами атмосферу досить примітивними способами: нпр., передбачаючи якісь бурхливі вбори школи, я дозволяв на той час тим, що бажали, йти до міста на відпустку: від перспективи побачитися зайвий раз із дамою або потрапити до дому на смачніший обід, мало хто міг відмовитися. А я бачив тоді збентежені фізіономії панів „головачів"... Вони казали: „На жаль, маси(?) ще мало підготовлені!"

У перший день революції мене „качали" студенти, а також і салдати: Що до студентів, тут дійсно були підстави, бо я ніколи не надуживав своєї влади і часто приходив на допомогу студентові-юнкерові, коли жандармерія починала чіплятися до нього за старі, як влучно висловлюються Чехи, „залежності". Крім того, часто вечорами я заходив до їхньої аудиторії й ми в невимушеній розмові дискутували на теми, які формалістам були й не до вподоби. Річ у тому, що, буваючи час од часу в Петербурзі, я близько зустрічався там з членами Державної Думи, бачив на власні очі, як насувається на Росію політична катастрофа і, в міру моїх сил і такту, підготовляв мою школу до можливих психологічних стрясень. Повторюю, були певні підстави для того, щоб у перший день революції юнкери школи не кинулися на своїх старшин та не почали їх нищити, як це траплялося по інших містах, а тому відповідало й становище салдатів школи. Тут я трохи зацікавився й навіть запитав одного із них, що цілком „засапався" від стараного „качання" свого „контр-революційного" Начальника: за що, властиво, він мене дякує? — „А якже, ви ж дивилися, чи у нас цілі чоботи, чи досить соломи в матрацах та чи добра їжа!" — відповів він.

Між іншим, із часу мого керування школою в Одесі, цікавий спогад передав мені бувший портупей-юнак школи, нині інж. п. Василь Бибік, що був поручником української Армії і учасником Зимового походу: „3. березня ст. ст. 1917 року вперше відбулась в Одесі величава українська маніфестація організованого громадянства міста, разом з військом. Наші дві школи прапорщиків студентського складу також брали участь у цій маніфестації. В I школі мій старший річник мав чимало свідомих українців, які одвідували „Українську Хату" в Одесі (головою був знаний військовий лікар, полковник Луценко — перший самостійник в Укр. Центр. Раді, що в 1919. році загинув на Поділлі в бою проти червоних москалів.)

Отже в „Укр. Хаті" було декількома юнаками-студентами 2. березня ст. ст. засновано спілку укр. юнаків у I школі. (II школа мала тоді молодший річник, який в більшості складався з москалів). Головою спілки був син відомого українського письменника Коцюбинського, — тоді юнак, а нині дипломат-урядовець ССРСР. В ніч з 2. на 3. березня дами-члени „Укр. Хати" — наспіх, але старанно вишили чудовий український прапор для нашої юнацької укр. спілки, під яким ми й вийшли 3 березня на улиці Одеси. Першим прапороносцем був юнкер, нині інж. Сергій Колінський, б. старшина Української Армії. Школи йшли під червоним прапором. На подвіррі касарень 14. стріл. полку, де були розміщені обидві студ. школи старшин, вишикувались юнаки обох шкіл, а українці під своїм жовто-блакитним прапором стали окремо. В цей момент трапився якийсь голосний інцидент між Начальником II школи, полковн. Л.-Гвардії М. Омеляновичем-Павленком та завідуючим школами армейським полковником Васильєвим. Між іншим, адьютантом цього Васильєва був штабс-капітан Орлов, по походженню українець, згодом активний український старшина і громадський діяч.

Нас, українців, дуже цікавила причина інциденту, бо українці з II школи зголосились до нас, щоб йти під укр. прапором. Вийшовши на улицю (Канатна), розташувались в такому порядку: I школа під червоним прапором, далі українці — під жовто-блакитним прапором і II школа під червоним прапором; за ними кулеметний батальон, а далі, позаду, Артилерійська (гарматна) школа. Лівим боком їхав на коні од голови проводу шкіл Начальник II школи полковник гвардії Омелянович - Павленко і, зупинившись біля укр. прапору, звернувся до

мене з запитом: хто йде під цим прапором. Я відповів, що українці — нащадки запорозьких козаків. Полковник Омелянович-Павленко з приємною усмішкою заявляє, що він є також нащадок славних дунайських козаків і був би радий їхати під цим чудовим прапором. Я відповів, що цим зробить нам велику честь. Полковник Омелянович-Павленко поїхав далі оглядати свою школу, а ми в цей час передали українцям з II школи, що їх Начальник їхатиме на чолі українців і у нас дуже збільшилася кількість, так що українці виглядали дуже імпозантно. „Одеський Листок" з 4 березня 1917 року про це писав так: „Під час вчорашньої маніфестації Одеса була заскочена несподіванкою, бо популярний в Одесі Нач. II студентської школи юнаків, полк. гвардії, георгієвський кавалер, з перевязаною раненою рукою, на чудовому рижому коні вів свою школу під сепаратистичним „українським прапором."

Із цього уривку споминів п. інж. В. Бибіка бачимо, що хоч у юнаків були піднесені нерви революційними подіями, вони все ж зауважили, що в горі не все було гаразд.

Справді, полковник Васильєв, типовий стараний службовець, ніяк не хотів схопити, що революція була доконаним фактом й що треба діяти відповідно до нової ситуації.

Річ в тому, що „летучками", в ніч з 2 на 3 березня, юнаків школи було запрошено взяти участь в загальній військовій маніфестації. Полковник Васильєв все хотів дістати на цей крок апробату Штабу Округи. Я ж йому доводив, що справа ця безнадійна, тим більше, що телефон в руках революційної влади, а поки він буде домагатися розпоряджень, школи вийдуть з нашого послуху, а це вже буде непоправима хиба.

Зрештою, після довгих вагань, він схилився до моєї думки — школи взяли участь у маніфестаційному поході в повному муштровому порядку.

***

Вертаюсь до Катеринославу. Отже, передовсім, я рішив сильно розвантажити мої касарні, які на той час буквально були вщерть набиті „гарматним мясом"; ні сили кадрів, ні матеріальна обстановка не відповідали тому, щоб ці накопичені людські маси могли перетворитися бодай колись у дійсні запасні частини, з яких би фронт черпав свої нові моральні й фізичні сили. Навпаки, цей елемент завсігди готовий кинутися на місто й залляти його бунтом та грабіжом.

Для такого розвантаження я мав один законний засіб: використати термінові відпустки на лікування. Правда, регулямін не передбачав масових психічних захорунань, але я числив, що певна моральна підстава для моїх заходів була, отже через місяць по моєму вступі на посаду, по всіх частинах запрацювали лікарські комісії, які, так би мовити, грали в нас ролю резервового кляпану для виходу зайвої пари з парового казана. Звичайно, цей спосіб мав і свою лиху сторону, — неспокійні елементи, розійшовшись по хатах, не могли добре впливати на село, але, з огляду на тактичне значіння міст підчас революційної боротьби, можна було ще годитися з цією шкодою, бо, до того-ж, наше село на той час ще панувало над своїми чуттями; стояло воно добре й економічно. Що-ж до Катеринославщини, то вона увесь 17 рік утримувала у себе зразковий лад і годувала крім себе ще до девяти губерній.

Ця моя робота очевидячки занепокоїла „Совіт" і одного дня у мене в штабі залоги з'явився молодий поручник Попов у ролі звязкового, а фактично з упоноваженнями військового комісара. Своїми політичними поглядами він

належав до російських с. р-ів. Це був чоловік пристойний, до тогож й уважав потрібним не порушувати зовнішніх правил військової дисципліни, що на ті часи було вже рідкістю. З першого дня я цьому молодому старшині вияснив, що всілякі наміри його зменшити мій авторитет і значіння в гарнізоні лише побільшать безладдя; позитивною-ж його робота, на мою думку, буде тоді, коли він допомагатиме мені піднести значіння старшини поміж масами вояків. Він цілком погодився з моїми гадками, але все намагався висвітлити мою особисту політичну фізіономію. Я йому відповів на це так: „Знаєте що, поручнику, я більший революціонер, ніж ви думаєте, — Я людина, яка шанує другу людину й працю, — до того-ж я Українець". — Те, що я „Українець" зробило на нього вражіння, бо українське питання для російських політиків на той час було ледве чи не найболючішим, — вони відчували вже, що ґрунт починав хитатися під ними, що Катеринославщина-Запоріжжя не потерпить довго протиприродної ампутації її від України Тимчасовим Правительством.

Не можу поскаржитися на свого комісара, — дуже він мене не турбував та й штабовці скоро до нього звикли, але, як на гріх, тут трапилася утеча Корнілова на Дін. Ця подія наробила мені великого клопоту.

Старшини з Росіян, — а таких була більшість, — почали явно виявляти своє співчуття Корнілову, а один штабс-капітан навіть виступив і активно. „Совіт" занепокоївся. До мене напливали наглі домагання, аби я зібрав всю старшину залози на громадське зібрання, щоб вони там публично виявили свою фізіономію. Я зрозумів, що з цього експерименту нічого доброго не вийде, бо обидві сторони були занадто наелектризовані, а третя — Українці — не були ще підготовлені до перебрання влади у свої руки. Я поставив собі завдання — протягнути конфлікт і тим виграти на часі. Заборонив старшині на три дні з'являтися на вулиці; сам особисто обіхав усі старшинські збори, а, з другої сторони, впливав на комісара, аби він довів Совітові непрактичність його вимог. Утворив певну примирюючу позицію. „Совіт" відмовився від своїх вимог, але зняв питання боєвої підготовки залози супроти можливих нападів на Катеринославщину з боку Війська Донського, яке мало підтримувати генерала Корнілова.

І от, замість першої вимоги, до мене приходять друга — піднести тактичну підготовку залози; моральну „совіт" лишав за собою. Ось тут і трапився трагікомічний випадок, який варто описати, бо він ніби мокрим рядом впав на гарячі голови совітян, а мені, навпаки, дав нову позицію для продовження наміченої мною програми — утворення провідникам національного руху таких військових частин, які були б здатні не лише для мітингування, але й для боєвих акцій. Поговорили й умовилися так, що я зберу на учбове поле за Федосієвськими касарнями всі частини моєї залози, дам певну годину членам „совіту" на „моральну підготовку" салдатів, а після того вже зроблю залозі першу школу.

Ранком, здається о годині 9, виїжджаю в поле до свого війська, яке в батальйонних кольонах цілком по муштровому вишикувалося вже до моєї зустрічі. Артилерія й кіннота творили ліве крило; на крайньому правому крилі бачу невеличку групу — це були заступники „совіту". Вітаємося. Здоровлю частину — відповідають, все йде гаразд.

По обїзді, наказую перешикуватися в каре, обличчям в середину, аби дати змогу заступникам політичного проводу виконати намічений зі мною уступ про моральну підготовку. Сам тим часом помалу обїзжаю частини по задах. Прислухаюся, — до мене долітають окремі вигуки промовців: „Революція в

опасності, товариші, Корнілов"... „Ми должны встать, как один человек". З периферії долітає відповідь: „Правильно", „так, так"... Ну, — думаю, — все буде гаразд: відізнаю на бік, комбіную будучий маневр, роблю штабовцям певні вказівки, але раптом чую неспокій в частинах, викрики: — „Долой! Довольно нас мучить"! Знову наближаюся, — чую ворожі вигуки на адресу промовців, свист... Інформуюся, якийсь студент-Українець лукаво кидає мені кілька слів: „це вони хочуть, щоби салдати почали знову муштру, а салдатня й слухати не хоче!". Щоб рятувати становище, „совітяне" хочуть використати престиж військового комісара, але йому також не щастить. Тоді цей останній хоче спертись на престиж „червоного" Генерала Маркса, — просить згоди у зборів надіслати йому, героєві революції, привітну телеграму, з зазначенням у ній обіцянки старанно розпочати боеву підготовку всіх військових частин залоги. Знову неспокій, свист, погрози.

Військового комісара також спіткала невдача: під свист і погрозливі вигуки, він покинув трибуну. Тоді „Совіт" передав мені повноваження і просить розпочати вправи.

Викликаю командирів, наказую: „Там — десь, в 10 верстах, появилася дивізія Донців, вона має намір захопити Катеринослав" і т. д. Далі роздаю ролі, — наказую розпочати вправи, сам зі штабом займаю командне місце. Довго чекаю, нарешті, помічаю, що мій „апарат боротьби" починає помалу виказувати ознаки життя: ось, незграбно, баталіони почали навіть займати свої вихідні для бою місця, але потім знов ані руш... Чекаю, посилаю спитати, в чім справа, мені доповідають: „Вибірають делегацію". Дійсно, бачу окремі купи, які, відокремившись від частин, наближаються до командного пункту. Питаю, в чім справа? „Так — що, — дозвольте донести, — товариші кажуть, що з братами донцями воювати не будуть". Далі йти вже було нікуди, — зрозуміли це й „совітяне". На цьому вправи й залишилися.

Цей інцидент показав Українцям, що велетень-залога, який демонстрував у всіх постановках свою відданість Совітам, був на гнилих ногах. З цього моменту успішніше пішла наша праця по організації 3-го Гайдамацького Катеринославського Коша й українізація гарматних частин та кінноти. Помітне було також лояльніше відношення до Українців у всіх тих частин, де розум ще панував над чуттям.

Корнілов не рушав з Дону й цим фактично всі конфлікти полагодилися. Проте, я помічаю змагання „совітів" утримати свої впливи у місті, а в Українців прагнення — захопити нові позиції у всіх ділянках внутрішнього життя. Спільними зусиллями, в сталому контакті з політичним проводом, всі українські частини ведуть далі працю коло зорганізування своїх сил.

РОЗДІЛ III.

Епізоди революції й анархічні вибрики перешкоджують моїй пляновій праці. Провідна лінія — захопити своє місце, утримати спокій. Видніші діячі Катеринославщини, їх праця. — „Третій Універсал". Катеринославщина приєднується до України.

Ця внутрішня організаційна праця наша увесь час порушалася окремими епізодами, що як вихор прокочувалися по губернії, — вимагаючи від нас наших наглих репостів. Всілякого безладдя й бешкетів взагалі було досить, але особливо сильно в моїй пам'яті врізалася отсе: всюди на осінь 17 року були вже

напади на винокурні та горілчані склади. Це питання турбувало мене особливо, бо в самому Катеринославі був величезний склад спирту; самих наповнених півпляшок було коло 15 тисяч. В особі начальника складу я стрінув надзвичайно совісну й гарну людину, правда, трохи мало актив-ну і ми, зваживши всі обставини, прийшли до висновку, що було-б краще тримати спирт у великих баках, які сполучити, в свою чергу, більшими рурами з місцевою каналізацією. Рури повинні бути такі завбільшки, щоби, при наглій потребі, за яку годину можна було б випорожнити усі баки. Для переведення всієї цієї підготовчої праці, треба було бодай що найменше два тижні, — час на ті обставини за великий, бо ця нова епідемія ширилася по губернії дуже швидко й ось-ось мала захопити й Катеринослав. Рішаємо обтягнути склад дротами, поширити по місті чутки, що дроти при потребі електризуємо; виставили з гайдамаків сторожу з кулеметами й за цими охоронними засобами розпочали виконувати нашу програму. А поспішати було треба...

В Єлисаветі також був склад, менший: донесення звідти казали, що там було сильне бажання у елементів не порядку їх опанувати: команда залоги не могла гарантувати нам удержати склад від грабунку. Доводилося підсилити їх відділом із Катеринослава і, на знак повної солідарності в цьому питанні всіх політичних напрямків, Катеринослав висилає туди відділ у такому складі: чету з баталіону георгієвських кавалерів, сотню українського куріня, чету, що особливо підпирала Совіти, два автопанцирники плюс команду в 16 чоловік анархістів-індивідуалістів. Треба зазначити, що цей інтерполітичний відділ прекрасно виконав своє завдання. Особливо добре виконували службу панове-анархісти: в критичний момент вони своїми бомбами (важко собі уявити анархіста без бомби) просто врятували ситуацію.

З часом наша Катеринославська голота все ж таки пронюхала про ту працю, яка тишком провадилася в нашому горілчаному складі й шукала тільки якоїсь причепки, аби підняти дебош, щоби потім ширші маси кинути й на склад. Війська вони не боялися, а навіть були з ними в контакті. Така нагода скоро трапилася. Влада схопила відомого на Катеринославщині розбійника, що вирізав цілу родину з 7-ми душ і увязнила його в головному корпусі Катеринославської в'язниці. Натовп кинувся до в'язниці, бажаючи злінчувати розбійника, на прізвище „Білошапка”.

Найбільше надійну частину нашу — ескадрон кінноти, — відрядив я о 10 год. ранку, для захисту в'язниці. О 11-й годині) діло загострилося і я змушений був виїхати на місце подій особисто. Картина була грізна: 5-6 тисячний; розлючений спротивом військ, натовп буквально обложив весь довгий фасад в'язниці. Збентежена адміністрація очікувала, що ось-ось натовп опанує положення, а тоді разом із „Білошапкою” дістанеться і їй. Я наказую кінноті демонструвати кінну атаку з там, щоб очистити навколо в'язниці певний необхідний простір. Сурмач трубить атаку, шаблюки блищать у повітрі коні рухаються, натовп свистить, лається, погрожує, але відступає. — Ми трохи очистили терен, всім легше. Питаю начальника в'язниці, чи нема другого виходу, щоб вивезти цю саму „білошапку” в інше місто губернії; показується — ні. Розпочинається цілоденна гра на нервах. Кілька разів кіннота переходила до наступу... Цікаво було спостерігати натовп — і досі ще ввижається мені фігура одного підстаршини; він був зо всіма регаліями: чого тільки він не начіпляв на себе: — Юрія всіх чотирьох ступенів, медалі — й за вірність, і за службу й хоробрість... Я переконався, що тут мала місце найпідліша маскарада, з метою — виглядом „старого одборного служачи” краще впливати на маси. Був

це якийсь звір у образі людини: — його уста, як якийсь кулемет, викидали із себе найдобрішу московську лайку. Саме біля нього громадилася головна маса голоти. „Огнищ" було ще кілька, лише в центрі їх були різні фігури: довговолосий, невмитий студент, істерична студентка... Назагал, утворився якийсь кошмар. Очевидячки, довго стримувана злочинна активність просто вибухнула. Вояки трималися добре: на вульканичні виступи маси вони відповідали більше сміхом, іноді робила своє діло й влучна репліка. Одначе, втома почала давати себе знати й в 5-й год. вечера командір ескадрону доніс мені, що кіннотчики втомилися, що коні цілий день не їли, що поміж вояками йде розмова, що може й не варто б себе із-за „Білошапки" мучити, бо "Білошапка" є справді душолюб і покарати його слід; та, знов-же таки, й коні... Я вже з досвіду знав, що означають подібні розмови, — початок деморалізації, — тимчасом, як на мою думку, треба було лише витримати, бо видно було, що натовп також перевтомився... Колективний, навіть і випадковий організм, має своє самолюбство, — я рішив допомогти йому вийти з такого становища й з цією метою надіслав до нього двох своїх молодих старшин, з наказом улаштувати мітінг, на котрому ухвалити резолюцію про контр-революційну діяльність начальника залоги, прокричати славу „совітам", а потім спрямувати натовп до Штабу Совіта, для персонального доручення постанови членам Совіту. Маневр удався, як не можна краще... за пів години я вже чув прокляття на мою адресу, трохи пізніше славу й ура на честь "Совітів", а далі, — під спів „Інтернаціоналу", натовп рушив в напрямку міста. Це був найвищий час і для моїх нервів... В канцелярії вязниці я просидів доброї пів години, поки опанував себе. За годину „Білошапки" вже не було в Катеринославі.

Ледве ліквідували ми цю подію, як насунулися інші неспокої. Так, пригадую собі заворушення на ґрунті змагання здобути зброю в гарматних касарнях. Справа стояла так: із запасного дивізіону позвонили до мене у вечері й просили обов'язково завітати до касарень, бо вояки вимагають від команди зброї. Я відмовився, сказавши, що тепер не маю часу, а надіду завтра по полудні. Я потребував часу на орієнтування й на „вкроплення" в маси гарматчиків своїх людей. Кажу „своїх людей" не тому, що їх спеціально організував. Цього не було ні тоді й ніколи опісля, — це приходило само собою, — через якийсь нематеріальний телефон улаштовувався контакт моральний і фізичний однаково думаючих вояків. Також ніколи біля себе я не організував ні від ворогів, ні від „своїх" людей жадної охорони, але я її почував, — вона завжди приходила сама, як із землі. Так було в нашому військово-українському русі завжди у відношенні до кожного начальника-вождя, чи він був старший начальник чи молодий сотник. Бувало так, що біля свого помешкання (у Єпифанова, Новодворянська й Проспект) часто натрапляв на варту, або — захожу в кімнати, а у мене сплять кілька вояків. Питаю джуру, що це за „гості", — він винувато усміхається і загадково каже: „Так буде краще". А це означало, що, вештаючись по місті, поміж наших ворогів, козаки довідалися „щось недоброго" й от, за дозволом сотника, вартують.

Я дуже жалкую, що в моїй пам'яті не заховалися призвища численної нашої молоді старшини, яка власне тоді виконувала надзвичайно цікаву роллю.

Вернуся, одначе, до опису епізоду в артилерійських касарнях. Коли я прибув до них, то вже збори були в повному ході. При моїй появі затихло, визначився коридор, яким я перейшов аж до самої імпровізованої з касарнянних меблів трибуни. На моє поздоровлення — відповідь, президія відводить мені почесне місце, відчувається певний респект перед командіром, що був у боях. Це

було, між іншим, характеристичне на ті часи. Я це почуваю, відповідно до цього корегую свою поведінку. Треба ще зазначити, що як на фронті, так і в запілля в кінноті й гарматах ніколи не тратився що до старшини певний службовий такт. Певно тут відбивався кращий добір старшини і вищий рівень самих мас, та до того-ж частини ці краще й заховалися (вихова й навчання), як піхотні, бо, порівнюючи з піхотою, мали менші втрати в основному своєму персональному складі. А це давало змогу краще зберігти й фізіономію частин, їх традиції, гонор...

У комітетах цих родів війська завжди були старшини, які часто дуже влучно маневрували в тому хаосі понять, боротьби, чуток і т. д., які мали місце в 1917 році. Також не рідко було знайти тут і підстаршину на своєму місці, тоді, як у піхоті саме підстаршини з рабів, рятуючи свої шкури, робилися хамами, демагогами останньої марки. Я собі ясно уявив різницю між аудиторією, скажемо, 228 й 264 полків й гарматчиків запасних бригад і почував себе не погано.

Питання стояло так: чому гайдакакам (а вони провадили своє формування в касарнях гарматчиків) видають зброю, а гарматчикам — ні?!

Переслухавши кількох бесідників, я взяв слово. Тиша — чути кожний рух, як зачиняються й відчиняються двері касарні. Я боронив позицію начальників: гайдамаки, мовляв, частина молода, потребує вправ, а гарматчики знаходяться в зовсім інших умовах, і це кожний толковий, боєвий і чесний гарматчик зрозумів сам. Вислухали; жадної критики. Я питаю: може кому неясні мої вияснення, — мовчанка. Тоді бажаю їм вірно служити батьківщині й відїзжаю. Демагоги силкуються відновити загублений активізм, але помилки не винагородять, — питання переходить у стадію затяжну, а через те й менше гостру.

Був і такий випадок: у частинах відчувався брак тютюну. Ось хтось і кинув салдатській масі, що це жиди ховають тютюн: його багато, але вони хочуть на цьому мати гешефт. „Совіт" візьми та й благослови: зробити патрульний обход усіх крамниць.

Комісар Лоський аж за голову схопився, бо й було з чого: це було на тодішні обстивини рівновартним благословенню на погром. На урядовій нараді, в якій узяв участь і наш прокурор, надзвичайно пряма й високоморальна фігура, ми рішили знову піднести це питання на спільному засіданні урядових та політичних інституцій, але й тут компромісової лінії не знайдено. На це треба було ще загального засідання у театрі. Тут діло виграно, — знов завдяки Українцям, які берегли місто. Численними пропозиціями підчас зборів так діло ускладнили, що в ініціаторів „погрому" не стало пороку на усаднення своїх домагань. Правда, без маскарadi не обійшлося: так, я бачив одного лікаря Українця в селянському жупані; одного старшину в шинелі без відзнак і т.д. Що-ж, коли цими простими засобами здобувалися позитивні рішення, то приходиться їх виправдати.

Так, латаючи одну справу, ми приходили до нової біди... Не легко було, але все-ж можливості для праці були. А до праці штовхала нас усіх якась жагуча жадоба здобутися на нові позиції в національній справі. Політичні провідники завжди тримали мене в курсі політичних подій; частенько я бував на їх засіданнях. Признаюся, що ще не завжди схоплював складну політичну обстановку й тому уважав за краще при голосуванні утримуватись. Цікаво було на цих сходах. Тут можна було почути палку промову проф. Біднова, спокійно-розважливу аргументацію вчителя математики Вирового, перепалку с.

д. Феденка — з „огненим" С. Романченком, який говорив голосно и може тому мав прізвище „Гармідер", хоча кінчав він завжди ясно зредагованою пропозицією. Бував на зборах и інж. Труба, комісар освіти, — виступав не часто, але коли входив у дискусію, то, завдяки своїм переконанням та вдумливій аргументації, позицій легко не здавав; його шанували й слухали з увагою. Були й соціалісти-федералісти, але сиділи здебільша тихо, наче соромилися. Вони були, властиво, радикал-демократи, а „с" причепили собі пізніше, бо цього вимагала революційна мода. Вперше тоді я познайомився на цих зборах і з п. І. Мазепою. Видно, що він не був ще призвичаєний до виступів, говорив річево, але, так-би мовити, сам конфузився своїх слів. Як тяжка артилерія, виступав завжди лікар Павловський. Ходили там і наші старшини, але вони лише слухали й тулилися біля студентів, між якими висувався своїм активізмом ст. Б. Властиво, ці сходи й давали напрям усій нашій діяльності, гуртувалися біля них багато й інших патріотів. Так, помалу, творилася нова губерніяльна централа, яка у своїй діяльності числилася лише з центром у Києві.

За пильною організаційною працею та реагуванням на численні випадки анархічного характеру, час біг хутко. „ІІІ. універсал" надійшов на нас, як сніг на голову. Памятаю, як за два дні до проголошення універсалу, зайшла до мене, на Єпіфанівську, група наших громадян, які повідомили мене, що Центральна Рада готує на 9/XI. свій 3-й універсал й при цьому запитали, чи не міг би я влаштувати з приводу цього важливого випадку параду. Я відповів, що, після моїх інформацій, залога цілком підготовлена піти під жовто-блакитним прапором. Умовилися — в день 9/XI. о 10-ій годині відбути збірку військ, службу Божу, параду військам, а потім демонстраційну дефіляду по місті. Не гаючи часу, я в тойже день оголосив військам наказ. Треба було чути, що піднялося в „Совіті". Але наша секція почувала вже під собою ґрунт. Пропозиція винесення мені недовіря (Совітом) не пройшла. Роздратовані опозиціонери висловилися: „Все одно ніхто не піде", „війська нам вірні". День 8/XI. минув нервово, місто ялось притихло, всім було ясно, що сторони вступають у першу „стачку", міряли шанси: в українському таборі був рух, була певність, — національний момент домінував, спюював усіх в одну родину.

Я хотів зробити все за козацькими звичаями, хотів використати день 9/XI., аби зміцнити в очах військ авторитет Центральної Української влади й місцевої — Катеринославської.

Вікарний єпископ довго не погоджувався особисто освятити нашу урочистість, але я йому сказав, що всю відповідальність беру на себе. Це його задовольнило і ми полагодили. Що до причту, то в мене залишилося вражіння добре, особливо протодіакон виявляв свою прихильність до нашої демонстрації.

Рано 9/XI. я вартував біля свого вікна, що виходило на проспект, бо майже більша частина гарнізону, особливо більш вартісні на ті часи — артилерія й кіннота — мали саме переходити біля моїх вікон. Але те, що, побачив, перебільшило всі мої очікування: залога в повному ладі машерувала на парад, оздобившись національними прапорами, а гайдамацький курінь навіть здобувся й на козацькі строї.

О десятій годині я був зі своїм штабом і конвоем на місці паради. Досить велика Соборна площа була заставлена військом, громадськими та урядовим організаціями. Особливо сильно були представлені залізничники, поштовики та відділи Вільних Козаків. На правому крилі, під великим, національних барв, губерніяльним прапором, стояла Губерніяльна Рада, на чолі з товар. голови проф. Бідновим. Після прийяття рапорту від командуючого паради

підполковника Н. я обїхав вїйска й дивом здивувався, бо в лавах побачив чимало вояків — старшин, що по нацїональностї були Москалї або иншї, хоча по походженню й з України. Це менї подобалося, бо мїж ними були прекраснї старшини. Я й досї памятаю начальника учебної команди пїших частин, вїн здається був з Орла. Настрїй святочний. Зовнїшнїй вигляд вїйск не мав нїчого спїльного з тим хаосом, яке менї доводилося спостерїгати в касарнях Катеринослава. Ще раз приходилося переконатись, що старї „їдеали" нїчого й нїкого вже оживити не могли. Обставини вимагали нових кличїв, приступлення до урядової чинностї нових людей.

Оглянувши вїйска, я удався до Собору, щоб особисто запросити владику в середину вїйськового каре й тим перед усїм вїйськом продемонструвати почесну ролю церкви в нашїй Українськїй Державї.

Не буду зупинятися нї на подробицях опису Служби Божої, що правилася по українськи, — при чому спївав колосальний хор Петрївського, нї взагалї дуже їмпозантної паради, в якїй взяла участь також велика маса народу й численнї органїзацїї инших народїв, бо це вїдбрало б у мене багато часу, а зупинюся бїльше на моментах, що мали й полїтичне значїння. Напр., момент ушанування памяти Шевченка був такий гарний, що про нього не згадати було б грїхом: Я бачив, як усе поле схилило свої голови при спївах кїлькасот голосїв Заповїту; бачив, як вїйсько й натовп опустилися на колїна, коли велитенськїй прапор, на якому був образ Шевченка, поволї й поважно рушив вздовж фронту вїйск. Ледви хто мїг утриматися вїд того, щоб не пролити слїз, а дехто й зовсїм не мїг опанувати свої нерви.

Жменькою слїв я поздоровив вїйска з їсторичною подїєю, а потїм особисто повїв їх на почесний марш перед Губернїяльною Радою.

За церемонїялом пїшли привїти й з'ясування цього моменту вїйськам та народнїм масам полїтичним проводом, а потїм — остання точка їамїченої програми — дефїляда по мїсту з таким розрахунком, щоб перейти походом повз Городську Думу, деякї урядовї установи, а особливо повз „Совїтдом". Тут був найцїкавїший момент, який вїдбився на всїх дальших подїях ї тому на ньому зупиняюся.

Спокївно й величано наближалася українська патрїотична манїфестацїя, на чолї якої був Штаб вїйськовий ї Губернїяльна Рада, до „Совїтдому": задалегїд було видко на його балконї невеличку групу в цивїльних строях — це були заступники Совїту, якї, пїд впливом розгорнувшихся подїй, рїшили привїтати манїфестацїю. „Совїтдом" був оздоблений червоними прапорами, тимчасом як, навпаки, у всїй дефїлядї червоного не маяло жадного, були самї жовто-блакитнї. Бїля третьої години цей жовто-блакитний прапор насунувся аж на самїсенкїй будинок Совїтського Штабу. Українцї вимагали, аби й на Совїтськїй Команднїй рубцї був також пїднятий жовто-блакитний: промовцї, що заступали червоний прапор, почали доводити Українцям, що червоний прапор є загально-революцїйний ї тим самим заступав всї иншї. Але цих доводїв не хотїли прийняти манїфестанти й, не слухаючи промов червоних ораторїв, манїфестанська кольона рушила далї. Таким чином, конфлїкт, що так довго назрївав у совїтському будинку, був винесений на вулицю, при чому, очевидно, перемога схїлялася на бїк Українцїв. Помалу, протягом одного дня всї установи вивїщують жовто-блакитний прапор. Катеринославщина тим самим увїйшла в нову стадїю свого життя. Її Губернїяльна Рада починає набувати характеру урядового Губернїяльного чинника, хоч поки що й неофїцїйно. Комїсар Тимчасового Уряду й „Совїти" засїдають, пишуть, постановляють, оголошують,

але без апробації Губерніяльної Ради вже нічого не провадиться в життя. О п'ятій годині по полудні тогож дня, як була парада, я сполучився телеграфічно з Києвом; коло апарату був Секретар військових справ С. Петлюра. Я приніс йому поздоровлення від імени військ і поінформував про стан річей у Катеринославі, — у Києві цьому були раді.

„Совіти" не могли погодитися з новим станом річей; щоби зменшити вражіння від української маніфестації, вони улаштовують за кілька днів свою парадну військам, свою дефіляду, привозять а Миколаїва навіть матросів. З трибуни неслися в бік українських шовіністів(?) перестерігаючи вигуки, повторюється популярний на той час вираз: — „Це-ж ніж у спину революції". Все-ж таки остаточне вражіння не на їх користь. „Совітові" нічого не лишається, як відступити й почати нову тактику з новими лідерами. Аверін, Квірінг та інші діячі лівого табору виступають частіше уже як комуністи-Українці.

До цього часу я не згадував ні про околиці Катеринослава, ні про інші міста та містечка цієї велитенської губернії, що одна рівняється деяким державам на заході. В самому Катеринославі стояли два запасні полки — 288 й 264 Зап., арм. дивізіон, Кавалерійський зап. ескадрон і ще деякі допомогіві частини; два другі полки стояли в Миколаїві й Херсоні, при чому Миколаївським запасн. полком, що був резервовою частиною для 15. піх. див., командував підполковник Попондопуло, якого я ще знав з моєї тимчасової командіровки з гвардії до військ, що оперували проти Японців.

У Миколаїві й Херсоні було не легше, бо революційних огнищ там було ще більше — досить згадати про великі фабрики, доки та екіпажі морців. Приходилося передовсім подумати про звязок з цими частинами, бо постійні заворушення на вузлових стаціях — перебирання влади ріжними революційними комітетами — ступнево приводили комунікацію до руїни. У наших залізничників я відчув нотку жалю, що гине національна комунікація, спостерігав у них бажання зберігти, заховати для нації любе для них діло. Вони не раз звертались до мене за допомогою. Ми умовилися, що я допоможу їм зброєю, якою вони озброять свій надійний елемент, а, крім того, буду в наглих випадках давати їм допомогу військовими відділами. Таких випадків за час мойого перебування в Катеринославі було кілька. Я використовував для цієї мети вже частини зукраїнізовані й таким способом ширив українське діло по жилах губернії — комунікації. Залізничники мені хвалили наших козаків. Крім того, таким чином входилося в більшу стичність і з відділами Вільного Козацтва — інституції, яка могла-б у нашій національній революції відограти видатнішу ролю, колиб не заблукала в соціяльних питаннях. У нас, на Катеринославщині, для цієї справи був ґрунт особливо добрий, бо запорізькі традиції ще не перевелися: на Кайдаку можна було бачити типів, що могли-б служити для полотна Репіна ще доброю моделю. Навколо Катеринослава, по містечках і по селах, ідея від-родження козацьких традицій хутко приймалася, були там численні організації.

Поштовики в самому Катеринославі не були сильні й головний заступник їх, Штефан, спирався більше на організації, що були на периферії. Таким чином, село (хліб), комунікація, звязок та в певній частині і військо на листопад 1917 р. на Катеринославщині явно схилилися до Українського Державного прапору; натомість, елемент робітничий та дрібно-міщанський хилився до інтернаціоналу. На листопад обидві сторони проявляють активізм більший, бо на 12. грудня 17 року були розписані вибори до російських установчих зборів. У

касарнях, театрах, фабриках, громадських сходинах, всюди йшло оброблення матеріялу-сирівця, який на розпач людей совісних і відповідаючих за свої слова, надто легко йшов до всілякої демагогії, вірив свято в друковане слово; в місті не було живого місця від плякатів. З боєм у серці дивився я на те невдячне завдання, яке змагалися підняти на свої плечі люде порядку, доброї волі — їх мало слухали, повздержливість не була в моді, розбурхана стихія не мала вже масштабів, вона знала саме „хочу землю, хочу волю, хочу"... а що з тим „хочу" будуть вони робити — один Аллах відав. Сильно полегшило справу те, що Українці виступали спільно: бльок С. Р. і С. Д. висунув спільний спис (пам'ятаю С. Бачинського, Струменка, Феденка...)

Всі базувалися на селі, яке, устами свого заступника Струменка, ще під час свята з приводу 3-го універсалу, склало Губерніяльній Раді урочисту заяву, що з днем 9/XI. організоване селянство Катеринославщини буде слухати своєї Української влади; — почасти бльок тримався ще й на українському свідомому національно робітництві.

Передвиборча кампанія не була легка. Все розбивалося об темряву мас. Найпростіші речі вимагали великого напруження, коштів, витрати надмірної енергії, нервів. Централі просто збивалися з ніг; приходилося не лише творити, а й берегти те, що вже було зроблене, від нападу ворожої сили.

Я особисто не брав участі в цій праці, але вельми цікавився нею. Був, напр., на передвиборчому засіданню в театрі на Новодворянській вулиці саме тоді, коли виборці мали усталити свій виборчий спис. Збірався самий сіряк, жупан та піджак, — інтелігентних фізіономій мало та й ті за старим одягом не дуже то псували загальну картину зборів; усіх присутніх було понад 150. Президія читає список кандидатів, (всього їх було, здається, 16, а треба обібрати десять). Прізвища їх мало що кажуть тим, що не належали до місцевости, з якої походив кандидат. Голосують, проходять всі. Табльо. З одного кутка підноситься „борода" й подає пораду, аби кожний виборщик представився зібранню й сказав про себе, хто він такий й що робив, взагалі давби своє коротке *curriculum vitae*. Зібрання радо схоплюється за пораду, яка має вивести його з тяжкого становища, бо доброї волі повно, — всі хочуть зробити діло найкраще, аби потім не червоніти на своїх домашніх зборах. При особливо піднесеній увазі, на сцену по черзі виходять кандидати й починають оповідати, хто вони, коли й як страждали за старого режиму. З кожного зібрання задоволене, нікого не відкидають. Температура в театрі підноситься надзвичайно, коли починаються виступи ораторів з „пропозиціями" — як бути. Властиво, я точно не пам'ятаю, як, врешті, розв'язано гордійський вузол, — здається, перемогло довірря до центральних комітетів. Мене особисто це не дуже цікавило; мене інтересувала більше справа по суті, а вона була не блискуча. Українці перемогли: спис ч. 5, але чи „пятка" ця буде в стані боронити свої позиції, покаже будучина. Перед тим, як покинути Катеринославщину, мені довелося ще раз виступити активно на оборону українського прапору. Тиждень уже перед поваленням влади Керенського, появилися на Харківщині і у нас, на Катеринославщині, алярмуючі чутки, особливо з Брянського заводу, де було скупчено більше, як десять тисяч робітництва, в більшости не українського та з копалень Кривого Рогу. По місті пішли розмови, що я великий буржуй, великий власник, що тягну за буржуазією, що Українці даремно мені довіряють, бо „продам"... В дійсности, мені, особисто належало біля 70 дес. під Маріуполем, які до тогож були в аренді у селян та ще й по дуже сходній ціні. Що було правда, то це те, що мій дядько,

бувший віце-губернатор Владивостоку, камер-юнкер двору, дійсно мав неподалеку від Катеринослава коло 1000 десятин. Маючи сановитих і родовитих родичів, я особисто все своє життя жив із своєї власної праці. Тому чутки ці мене не турбували, я був певний, що на наших людей вони не вплинуть: більше інтуїтивно, чим за розумовою аналізою, наш козак умів знаходити правдиву лінію поведінки що до своїх вождів. Повторюю, що чутки ці мене не турбували і я далі появлявся лише зі своїм адютантом на вулицях Катеринослава. Увечері, перед переворотом, мене відвідали два три члени нашої Губерніяльній Раді. Вони попередили мене, що, згідно з їхніми інформаціями, „червоні” вдосвіта зроблять спробу захопити владу в Катеринославі. Я їм подякував за своєчасну інформацію й сказав, що встані попередити виступ червоного прапору — виступом жовто-блакитного. Думаю, що на другу або на третю годину ночі це завдання я виконаю, — просив лише за повну дискрецію.

Про свій намір я нікому не сказав, бо обставини, при яких мені прийшлося працювати, тоді дуже ускладнилися постійною присутністю в штабі військового комісара або його заступника, який хоч на загал був гарним старшиною, але занадто захоплювався суто-російською революцією, з її ворожістю до українства.

Віддавати телефонні розпорядження в присутності такого „гостя” було ділом зовсім не легким і лише через те, що революційна техніка у „червоних” ще на всі чотири шкандибала, я переміг. На 3-ю годину наші частини захопили всі важні пункти, а звязок поміж ними утримували наші броневі авта. В тім самім часі в „Совітському домі” йшла надзвичайно гостра дебата; але вона втратила всякий зміст, коли дійшла вістка про військову акцію. — Розпочалася буря, але на цей раз у „шклянці води”.

На другий день мене викликав до телеграфного апарату в Одесі підполковник П-ко. Він сказав мені, що його призначено за військового комісара на Одеську Округу, що з Київа йому дано розпорядження повідомити мене, що в Центральній Раді висунуто мою кандидатуру на Начальника всіх військових шкіл України і що, в наслідок того, я маю не гаючись виїхати до Київа. Моїм заступником призначається полковника Х.

Момент був дуже гострий, проте мойому заступникові я лишав справу на добрій дорозі. Наші старшини побоювалися, аби не зроблено мені наприкінці якої шкоди, тому мій відїзд до Київа перейшов властиво у формі боєвої виправи: патрулі, кулеметні застави по шляху до станції, а на самій станції мене просто оточили козаки. Прощання було не довге, але дуже сердечне.

Так скінчилося моє перше перебування на Катеринославщині; нагально я приїхав туди й так же несподівано покинув її. Я не можу поскаржитись на часи мойого першого перебування на Катеринославщині: було тяжко, але була свідомість позитивної роботи, завдяки домінуванню моменту національного. Не то буде пізніше, коли наші люде й на горі і на низах розпичнуть ділити шкіру медведя, не опанувавши його міцно. Позіції беруться порівнююче легко, але утримати їх значно тяжче. На слідуєчих сторінках читач знайде багато прикрого, тяжкого, що буде стискати серце. З тим більшою вдячністю я пригадуватиму часи мого першого перебування у Катеринославі. Запоріжжя, хоч і залюднене багатьома іншими народностями, не змогло стерпіти того, щоб воно опинилося за кордоном України. Всіма можливими способами виявляло воно свою волю. За весь час мойого перебування, я ніколи не бачив, аби жовто-блакитний прапор був потоптаний. Козак його підніс і міцно тримав. В діячах Катеринославщини він на той час знайшов однострумний провід, — в

цьому й увесь секрет, що з третього місяця в грудні 1917 р. Губерніяльна Рада вийшла на перше.

РОЗДІЛ IV.

Київ у зимі 1917/18. — Моя кандидатура на керівництво в галузі військово-педагогічній знята. — Наближення до самостійників. — Поїздка в Одесу.

Київ, може найгарніше місто на цілому Сході, в ці зимові місяці ніколи не виглядав добре. В умовах революційної розрухи він був занедбаний. Починаючи від самого великого, але незграбного й брудного головного двірця залізничного, далі по великих магістральних вулицях, що ведуть приїзжого аж до центру міста, на кожному кроці було видно сліди непорядку; було видно, що „хам" використовував вигідну для нього ситуацію — боротьбу за владу поміж старим російським урядом і новим претендентом на нею — Українською Центральною Радою. Змагання за владу забирало усі сили сторін, а на боротьбу з „хамом", який, властиво, був уже фактичним володарем політичного моменту, ніхто не звертав уваги, а він — „хам", — почувши вільну руку, наклав на все столичне місто відбиток бруду, халуйства и безсоромности.

***

Український Військовий Секретаріят тоді саме переносився з Хрещатика на Фундуклеївську вулицю, до відомого будинку Галагана. Дістати авдієнцію у Секретаря військових справ С. Петлюри, як це показалося, було не так легко, а для мене особисто сполучилося і з певними неприємностями. В почекальні на мене звернув увагу якийсь полковник, високий, родовитий, з „запорожськими вусами", а в устах у нього безпереривно стирчав український чубук. Оглянувши мене своїми проникливими очима, він запитав мене, в якій справі я прошу побачення у Військового Секретаря. Відповів я йому, — щоби тим показати свою добру волю до вивчення української мови, — на мішаній українсько-російській мові. Йому це не сподобалося. Виріс я поза Україною й мову студював лише з книжок. Але мені здавалося, що ті, хто закликав мене до нової діяльності, мусіли-б це знати, й певно більш потребували моїх педагогічних здібностей та військового стажу, аніж мови, значіння й змісту якої в нашій справі я ніколи не зменшував. З першого дня нашої національної революції я був під українським прапором і потішав себе думкою про деякі позитивні здобутки в моїй діяльності.

Виведений з рівноваги зарозумілістю полковника, я запитав його, — яким правом він мене розпитує. У відповідь я одержав:

— Я полковник Пількевич, вартовий отаман при Військовому Секретарі.

По обличчю мого співбесідника я бачив, що його теж вразило моє запитання. Як то так, мовляв, що я його не знав?... Ми опинилися на вузькій стежці. Наша розмова нагло прийняла досить темпераментний характер. Щоб покінчити її, я відрубав йому — „ну, ми ще будемо бачити, пане полковнику, хто з нас більше прислужиться Україні: Ви, з Вашою удосконаленою мовою, чи я, з моїм „волапуком"!

В наслідок цього інциденту, моє побачення з С. Петлюрою наступило аж за два тижні й тривало лише кілька хвилин. Навколо України точилися такі скомпліковані події, що ця галузь військової справи, його, як мало знайомого з

роллю запілля для фронту, природньо могла особливо й не цікавити. С. Петлюра порадив мені „виготовити проект". Між иншим, по характеру розмови я бачив, що епізод з Пількевичем йому відомий.

Позиція Пількевича, як інтелектуальної сили, у Військовому Секретаріаті навіть на той час не була дуже сильною. Але з ним числилися, як з людиною, що мала певний партійний стаж. Тим більше, що полковник Пількевич у нашій справі все-ж таки не був підрядною фігурою. Зазнав він і вигнання. Пізніше відповідальних ролей на себе не брав. Тримався більше як „дорадник", — це його вигідно відрізняло від інших.

Особисто я з ним уже не мав жадних зносин. Лише в таборі Ланцут, у Польщі на еміграції, він на мою шану влаштував обід, на яким в коротенькій промові змалював присутнім те побачення, про яке я вище згадав. Свою промову він закінчив оригінальним запитом до присутніх: „Я, панове, прошу вас, самі зважте: хто саме з нас двох зробив більше для України?" Мені тоді дуже подобалася його джентльменська поведінка, якої так взагалі бракувало нашим діячам від революції.

Я зупинився на полковникові Пількевичові з тих ще причин, що, на мою думку, він був яскравим заступником Українців-романтиків, які надто велику вагу надавали другорядним історично-театральним атрибутам та букві „с" (соціаліст), Всі такі атрибути (оселедець, люлька, бандура) й були на початках тими ознаками, якими вимірявся патріотизм, кваліфікувалася людина, як робітник. А скільки звідси сталося лиха!... А часи були й гострі й складні, — власне тоді рішалася доля України. Коли шукати „пропащего часу" в наших новітніх подіях, то саме там, — наприкінці 1917 року. Центральна Рада — колектив — була на схилі й з кожним днем все більше й більше тратила в масах свій авторитет. Грунт вислизав з-під ніг. Відчувалась туга по людині, що, як досвідчений стерничий, взяв би справу у свої міцні руки, бо зовнішні обставини не були вже такі злі, — наші сусіди й на півночі й на заході переходили теж тяжкі часи. В добу, що вимагала ясного рішення, визначення лінії поведінки, Рада „радилася" про доктрини, в своїх рішеннях спізнювалася й тим сама готовила собі заступників, — у Харькові (большевики) й на Полтавщині (Гетьманці).

***

Хоч я, по старому, тримався лінії чисто технічного робітника в нашому ділі, але вир політичних комбінацій не міг цілком проминати, не зачіпаючи мене. Не минуло й тижня з часу мого прибуття до Київа, як я навязав зносини з Центральним Комітетом партії „Самостійників". Я почав відвідувати їх клуб (Миколаївська, 9). Поділилися вони зі мною й думками що до питання про оголошення України самостійною й незалежною Республікою (секретар Андрущенко).

Не памятаю точно, якого саме грудня було це, але на одних зборах „на Миколаївській" питання про проголошення України самостійною було поставлено руба. Аналіза, що представили зібраним членам партії С.-С. та головні провідники Вільного Козацтва, що було під сильним їх впливом, доводили необхідність негайного відрубного життя України від Росії.

Поставлену президією на голосовання резолюцію збори прийняли одноголосно, з великим запалом. А було нас там до сто двадцяти душ. Памятаю поміж ними дідуся, д-ра Луценка, адвоката Андрієвського, отамана Вільного Козацтва — Павлюка, Андрущенко — сталого секретаря партії Самостійників,

інж. Макаренка — голову партії. На той час було вже й чимало молоді з українізованих військових шкіл. Зі старших військовиків я не бачив нікого.

Ухвалену резолюцію вирішено направити, не гаючи часу (хоч як вже було пізно) до Ради Генеральних Секретарів та Голови Центральної Ради — проф. М. Грушевського. На другий день мені казали, що нашу делегацію прийняли не дуже прихильно, — очевидно, треба було аж події 9 січня, — офіційного розпочаття мирових переговорів між більшовиками й Німцями в Берестю.

***

Як і треба було сподіватися, мій проєкт про реорганізацію військово-педагогічної справи на Україні визнано контр-революційним, бо на горі тоді носилися з думкою про міліцізацію армії; крім того мені не могли подарувати хиб моєї мови. Може були й ще деякі причини, про які я не знав. Мені запропонували посаду першого помічника начальника всіх військових шкіл на Україні. Зверхне-ж керівництво справою мав обняти, на підставі припису Військового Секретаріату, Генерал А. На ролю помішника я не рефлектував, а тому просив зовсім зняти мою кандидатуру у військово-педагогічній ділянці. Заяву про це я склав у симпатичного матроса Письменного, який виконував на той час обов'язки Начальника Військової Канцелярії. Випадок хотів, щоб на той саме час до нього прийшов і капітан П-о, який був на уряді цивільного Комісара Одеської Округи. Довідавшись про всі мої перипетії, він страшенно роздратувався і запропонував мені посаду військового комісара Одеської Округи. Вибору не було — і я погодився. Проте, оформлення мого нового призначення вимагало часу. Тому я не міг використати нагоди і поїхати разом з ним в його салон-вагоні. Мав я їхати до Одеси самотужки, що в умовах того часу було справою не дуже приємною.

Щойно в перших числах січня я вирушив до Одеси. Передо мною стояла дилема: або цілу добу, під час двохдобового переїзду, мерзнути в неопаленому вагоні або ужити методу частинних переїздів. Я вибрав це останнє, а то ще й тому, що тоді було найгірше перебувати в тривалому стику з масами, які вас не знали.

Спосіб мій полягав у слідуючому. Проїхавши десь в коридорі особового возу або й просто на платформі товарного возу годин пять-шість, я робив перерву у мандрівці. Опочивав у якомусь „буфеті". Збирався з силами, а потім їхав далі. Навіть при цьому способі перетранспортування своєї особи, мав я у дорозі великий клопіт. Всіляким приклучкам не було кінця. Я був, наприклад, свідком, як мій співмандрівник, розбиваючи віконне шкло власною спиною, вилітав геть з возу... Вийти до „туалети" можна було лишень по головах пасажирів і т. д.

Легше дихалося людям атлетичної будови, з лобами, що нагадували їх прабатьків-горилів.

Вони займали ліпші місця. Атмосфера возу наповнювалась їхніми жартами на адресу „офіцерні", буржуїв, (а таких поміж пасажирами було чимало). Але за рік подібних мандрівок вони вже навчилися впливати з такої ситуації. У цій подорожі моральною і фізичною підпорою був для мене мій джура — наш-же краян Б., зпід Вознесенська. Коли ми проїхали стацію Вознесенське, він мені показав свою хатинку. Вона була зовсім убога. Перед революцією цей самий Б. був у мене джураю цілих чотири роки, аж поки не пішов додому — в запас армії. На початках війни я і він були тяжко поранені,

лікувалися в петербурзьких шпиталях. Там він мене знайшов і я з радістю знов узяв його до себе. Після того ми вже з ним не розлучалися.

Він добре освоївся з поведженням розбещених салдацьких елементів, що в тій обстановці не мали жадного спину. Салдацькі комітети, хоч як шкідливі для боездатності армії, все-ж, в порядку „революційної” дисципліни, стримували цих людей від диких і нічим не виправданих чинів. Повну-ж волю своїм низьким інстинктам ці елементи давали тоді, коли їм щастило вирватися з-під опіки революційної влади й творити свій специфічний хуліганській натовп.

У Жмеринці була перша перешкода. Ми зустріли полки Євгенії Бош (бувшої імператорської Гвардії). Не криюсь, було дуже „гаряче”. Про те ми щасливо проскочили й ці „пороги” і, нарешті, хоч і дуже перевтомлені, дісталися до Одеси.

Вище я спинився на двох типах салдатів революції: один, — що наближавсь до двоногих звірів, а другий — це тип Б. Думаю, що не зроблю помилки, коли скажу, що лише тим, що поміж українським народом цей, другий, тип Б. був не рідкий, можна зясувати те, що в основу армій, які йшли під українські та й інші т. зв. білі прапори, лягли контінгенти з Українців. Ті з них, що мали змогу з'ясувати собі мету українського національного руху, (в тих безвідрадних обставинах, коли партизанів цього руху в більшості чекала сувора небезпека), творили підвалини будучих українських бойових частин, Це вони — „Б—и”, проводили в маси свідомість необхідності і за революційних обставин, дисципліни у війську, необхідності берегти основу війська — „своїх” старшин. Заслуга їх велика. Не один старшина мусить бути вдячним цьому типові вояка, якому ще доведеться відограти видатну роль в наших національних змаганнях.

Старшина українська віддячувалася їм тим самим. Вона не творила з себе „офіцерських обществ”, офіцерських батальйонів. Вона щільно влилася в масу національно-свідомого вояцтва, творячи для нього моральні опірні точки: підчас революційної доби бачити старшину при кулеметі або вартовим з рушницею — не було рідкістю.

Всі зусилля противників українського руху зруйнувати цю єдність, посіяти розбрат в українських формаціях не дали жадних наслідків й це треба завдячувати власне тому спокійно-розважному патріотові своєї землі, лицареві в хвилину розбрату, — скромному козакові „Б—ві”.

Яким контрастом до цього типу був отой тип салдата-горилі, для якого не було нічого святого. Навіть сама дівоча скромність давала йому матеріал для несамовито-нелюдських вибриків. Ці два типи вступили поміж собою в одверту й безкомпромісову боротьбу.

РОЗДІЛ V.

Друге моє перебування в Одесі. — Воєнні наради. — Наш апарат боротьби. — Початок большевицького наступу.

На першому-ж кроці в Одесі я був свідком потрясаючої, для нормальної людини, картини. Це була продукція — власний винахід — одеської голоти. Посеред білого дня відбувалося щось на зразок суду Лінча. Під гомін, вигуки, свист, цілком здеморалізована „салдатня” вела „пару”: салдата і якусь заплакану жінку. На голові у них були кльоунські білі ковпаки, з написом: „вор” (злодій).

Жертви молили, просили — краще їх побити, ніж завдавати їм такого сорому, але натовп мав з цього лише потіху. Глум переходив всякі межі. Тут

було все, — включно до биття по обличчю і піднесення вгору спідниці. Натопв панував. Не було вже певно сили, що могла-б спинити звірячі інстинкти темної маси, яку демагогічні гасла вивели на вулицю. Для мене стало ясно, що події в Одесі переходять у фазу панування вулиці, — найстрашніша стадія, реагувати на яку можна тільки фізичною силою.

Негайно я сполучився телеграфічно з фронтом, з генералом Геруа, що був тоді на посаді Начальника Штабу Румунського фронту й який, — це було мені відомо, — з генералом Щербачовим сприятливо ставились до нашого руху. Я просив його повідомити мене, на яку збройну силу, в разі потреби, я міг би рахувати. Генерал поздоровив мене і висловив радість з приводу мого призначення, але що до допомоги, то на це виглядів не було.

Вертаюсь й беру участь у зборах всіх старших начальників залоги міста Одеси. Бачу поміж присутніх багато знайомих облич. Старший серед них, генерал Алексєєв, висловлює мені добрі побажання в імені присутніх на нараді й задоволення з приводу мого повороту до округи. Вислуховую, дякую, шукаю чогось конкретного, щоб відповісти, але бракує слів... Казати дурницю заслуженим старшинам, що посивіли в боях — ніяково. Думаю, ближчі дні принесуть щось потішаючого.

Студіюю присутніх. Передо мною сидять глибоко замислені, все поважні люде: генерал Нілус — начальник гарматної школи, Ген. Алексєєв — начальник шкіл піших, безногий полковник Генерального штабу К., полковник Змієнко й інші, які вже й без моєї аналізи знають, що справи погані... На аналізі не затримуюсь довго. Рішаю битися за спокій у місті до останної можливости, в крайньому разі, одвести здібні до бою частини на Румунський фронт.

Службовий кабінет свій я улаштував в Штабі Округи, а особисто отаборився у Начальника Одеської військової старшинської школи, безногого полковника К., людини з видатним військовим хистом, широкого розуму й добре орієнтованого в наших справах. Він часто одвідував мене й ми обмінювались думками. Я почував себе у нього цілком безпечно, а на ті часи — це було рідкістю.

По проголошенню Четвертого Універсалу, „федеративні консерватисти“, до яких зараховував себе майже весь штабовий апарат, — перейшли до опозиції Центральній Раді. Разом з тим готувався наступ большевиків. А тому я настояв перед комісаром П—ом, щоби, не чекаючи одвертого виступу большевиків, самим заняти чисто бойову позицію. Числив я й на те, що так поставлена справа відкрила-б очі й багатьом групам, що були відомі у нас під назвою „неутральних“. Могло це прислужитися напливу в наші ряди вояків-добровольців, бо-ж Одеса, як і інші міста України, була переповнена старшинами, що через революційні події залишалися „за бортом“. Щоденно наповнювали вони касарні, шинки, пивні, притони для гри в карти, все чогось вичікуючи, розраховуючи на те, що хтось їх колись визволить й знов поставить на „своє місце"... За браком політичної освіти, а то й за відсутністю глибоких патріотичних стимулів, ці панове в переважній більшості тримали „неутралітет“. Отже лишалося поставити їх перед фактом, на випадок незорганізованости, загрози знищення кожного зокрема „девятою хвилиною“ розбурханого революційного моря...

Друга нарада відбулася вже за містом, у нових, гарних будинках Сергієвської школи гарматчиків, у генерала Нілуса, який був освіченою і високоавторитетною, поміж персоналом школи, людиною. Він зумів і в ці жахливі часи оборонити ту позицію для школи, яка дозволила-б нормально

продовжувати вишкіл майбутніх старшин. Йому було не до вподоби, щоби політична нарада відбувалася саме в мурах його школи. Від цього він передбачав лихі наслідки для школи, включно до її бомбардування. Але обставини так уклалися, що коли й можна було говорити про якийсь фізичний опір, то саме з околиці, в якій ця школа знаходилася,

Найважливішою точкою наради мало бути питання про доцільність і своєчасність проголошення військового стану в Одесі, а, внаслідок цього, передачі оборони міста командіру запасової бригади, як старшому з командирів українських частин. Моральний стан присутніх був пригноблений і саме через те, що ніхто не вірив у здатність своїх апаратів боротьби, відповідальні особи констатували, що агенти ворога просякли аж до самих командних та адміністративних верхів... Більше внаслідок закоріненої в психіці звички ставити ворогові опір, ніж з переконання про корисність наших заходів, проаналізували ми засоби, яких можна було-б ужити у неминучому збройному конфлікті. Тим самим моя роль, як Військового Комісара, властиво, вже кінчалася — я обертався вже в обсерватора подій, що відповідно інформувати владу.

Прощаючись з присутніми, я побажав кожному зустрінутися в кращих обставинах. Як зараз, пригадую собі довгий „докірливий" погляд генерала Нілуса. Він навіть не втримався і сказав мені: — „Ви відступите, а що робитиму я зі своєю школою"? . . Большевики, як ворог, були на той час ще сфінксом, але контингент, що творив у той час їх кадри, не віщував нічого доброго...

***

По всіх ознаках, на підготовку нам залишилося день-два і то було безперечно найоптимістичнішим розрахунком. Цей час я вирішив використати для упорядкування всіх справ у Штабі Округи, який, як військово-технічний апарат, через нагле дезертирство багатьох штабових сил, був у розкладі. Службовці, як пацюки з потопуючого пароплава, зникли, не лишаючи по собі жадних звязків. Врешті, на полудень, — штаб став цілковитою пусткою. Навколо мене трималося ще двох-трьох українських старшин, особисто мені відданих, але й вони, перевтомлені надмірною працею, ходили по великих порожніх покоях штабу мов сонні мухи.

Після полудня від одного Українця-моряка я довідався, що большевики вирішили прискіпити свою акцію та що вони виступлять сьогодні-ж таки, на 5 чи 6 годину. Таким чином, у мене лишилося до розпорядимости кілька годин. Кажу у мене, бо місце перебування П-а мені було невідоме. Очевидячки, він не довіряв своїй долі нікому. Коли хочете, — він мав на це деяку рацію, — бо то була Одеса.

Біжу в „апаратну", щоб поінформувати скоріше „Київ" та ще раз перевірити, чи не зможе фронт дати нам щось для підсилення. „Наш телеграфіст" просить мене говорити потиху, бо він не є певний, чи сусід його — не большевик. З „Київа", звичайно, — порада, а з фронту — „нічого конкретного". Кінчаю всі справи і вже в повній темряві спішуся до дому. Вулиця вимерла. Тиша. Жадного руху. Дома мене чекає повідомлення, що не більше, як за 10 хвилин большевики будуть у мене на квартирі. Відчуваю на собі погляд начальника школи, — мовляв, — „не накликуй на нас зайвої небезпеки. Хіба ти не розумієш, що ти вже поза законом" ? Даю джурі кілька „керенок", одягаю стареньку шинельку, папаху, беру браунінг і вихожу з дому з наміром

перебути у ніч Л., — Німця, — старшини моєї школи. Зовсім недалеко чути стріли, вибухи бомб.

Роблю коло й все-ж добиваюся до будинку мого знайомого. Здивований моєю візитою, — він швидко орієнтується і радо приймає мене у хату, але числить, що події йдуть таким темпом, що за дві-три години ми будемо цілком відтяти і через це вважає за краще, коли-б я погодився погостити у його батька на Малому Фонтані. Я приймаю пропозицію й ми вирушаємо у подорож. Я мав рацію, нагло покидаючи свою хату, бо, лишаячись в ній, я накладав обов'язок на школу боронити мою особу. Дальніше-ж перебування моє в мурах школи — не давало нічого позитивного, а кілька юнаків могли втратити життя. Полковник К., коли я переказав йому своє рішення, нічого мені не відповів, але по виразу його очей я бачив, що він з узнанням поставився до мого рішення. Найбільше постраждав мій джура. Большевики, що понесли в мою кімнату, вимагали від нього відомостей про мене. Ні погрози, ні насильства, ні револьверове дуло коло скроні, нічого не могли вдіяти, бо він дійсно нічого не знав, а коли-б і знав, то, я певен того, не зрадив би, бо це був наш козак.

РОЗДІЛ VI.

Моя одисея в Одесі і в Бесарабії.

Під усім тим, що далі пережили я й поручник Л., можна було-б підписати ремарку якогось найфантастичнішого роману.

Моя одисея почалася з мандрівки по скелях морського побережжя. Під нами внизу море, перед нами ясні й темні плями — контрасти. Довший час все йде добре. Нарешті, входимо в пас поодиноких ферм-віль. Якийсь пес настирливо нас атакує. За його гавканням, чуємо військо: „Стій" ! Погано, проте йдемо назустріч „оклику". З темряви висувається озброєна фігура салдата. Я накидаюся на нього і вимагаю від нього закликати пса, який все йде по наших пятах... Салдат виправдується, кличе пса. Ми використовуємо момент і знов поринаємо у темряві. Виграємо певний терен. Знову чуємо „Стій"! а за нами стріл. Але вже пізно. Ми по-за його обсервацією, кулі мандрують по-за нами. Мандруємо й ми далі... Опівночі ми вже на Малому Фонтані, — в хаті його батька. Старшина дзвонить. На другому поверсі відчиняється вікно й при місяці бачу велику гарну сиву голову діда... Слідує кілька фраз в німецькій мові. Ще кілька хвилин і чуємо на сходах будинку важкі кроки, дзвін ланцюга і високий, ще повний сил, дідусь гостинно запрошує нас до хати. Кілька доповнюючих інформаційних слів досить для того, щоб одержати запрошення числити на його хату, як на власну...

Рано. Дякую милому господарю. Беру з собою Л. й хочу добратися до загороднього трамваю, щоб дістатися до околиць міста й за помічю першого телефону сполучитися з штабом запасової бригади. До трамваю не близько. Мандруємо зо три години. Питаємо стрічних, що робиться в місті? Відомости неясні, ріжнومانітні. От і трамвай. Пусто. Пасажирів мало. Кондуктор каже, що большевики перемагають. У Л. не бачу особливої охоти мене супроводити й через те раджу йому берегти свого батька, а сам з першим трамваем їду. Як тільки уздрів перші хатки, — висідаю і йду пішки. Назустріч група авт, повнісенько набита „товарищами". Ховаюся за першу хату і натрапляю на нову неприємність. Мене заатакував величезний пес, який хапав мене за полу й виривав з плаща доброго пів аршина. Я счиняю крик. Господарі відбирають у

пса частину моєї гардероби. Перепрошують, відганяють пса і просять до хати, Сяк-так пришивають мені віддертий шматок на своє місце, але не тяжко собі уявити, як після цього епізоду виглядала моя шинель. Проте дякую їй за те і відходжу, почувавши на собі довгий й уважливий погляд. Роздивляюся їй намічаю собі камінну будову, досить розлеглу, обведену великим червоним парканом. Думаю, що певно там здобудуся на телефон.

Довго стукаю, нарешті, впускають, провадять до середини й я опиняюся посеред натовпу дівчорі, — малі й дорослі дівчата. Це був притулок. Діти з цікавістю дивляться на мене. Я прошу провести мене до начальниці. Розумніші показують її кімнату. Від начальниці дізнаюся, що найближчий телефон є у в'язниці. Неприємно, але наважуюся йти до в'язниці. Там відкликаю начальника на бік, коротко інформую його, хто я, й прошу його дати мені для переговорів зі штабом телефон. Начальник охоче веде мене до апарату. Дзвоню. У відповідь зустрічний дзвінок і бойове „альо”. Питаю свого конкурента, хто він й чого хоче?

— Тут революційний трибунал. Вимагаємо негайно випустити на волю політичного арештованого Х.

Я кладу трубку й хочу відійти до начальника в'язниці, але на зустріч мені гурт матросів. Даю їм перейти й зникаю. Сідаю знов в трамвай, досить щільно набитий публікою й їду до міста, думаючи по дорозі зібрати відомости. Ось ми вже в головній частині міста. Трамвай нагло зупиняють „товариші” — кавалеристи бригади полковника Ч. (брат його служив аж до самої смерті у нашій армії). Іде перегляд документів. Я маю самі „компромітуючі”. Насовую на себе глибше шапку, підіймаю комір й вдаю з себе зовсім перевтомлену людину в півдрімоті. Щоб там не було, а рішаю витримати свою роль до кінця. От і моя моя черга. Мене окликають — „Ваші документи”! Мовчу. Окликають ще раз. Нарешті, голос: „Та лишіть його! Бачите, зовсім втомлена людина! Мене залишають. (Хай читач не дивується. Тоді такі щасливі пригоди ще були можливі). Трамвай доходить щасливо аж на другий кінець міста. „Не факт, а істинне проісшество”, — як кажуть в Одесі.

Ніч в якійсь розбитій фабриці тягнулася дуже довго, хоч мене ніхто й не турбував, бо периферії міста ще не були втягнуті у вир подій. Тільки під ранок розлучився я зі своїми тяжкими думами, роблючи висновок, що в часи революції ліпше не мандрувати з місця на місце самотному. Думаю про Катеринослав і про всіх молодих і старших друзів. Крім того, про практичність в небезпечних хвилинах триматися найпевнішої військової частини. Над рано, — змучений до щенту й виснажений, — засипляю.

Прокидаюся за білого дня. Знов їду в напрямку до міста, в надії здобути на якийсь звязок, а через нього й на відомости про стан річей в Одесі. На околиці міста бачу поміж хатками дві особи у військовому убранні, але вже без всяких ознак їх ранги. По недосвідченості, вони думали в такий спосіб заховати своє „буржуйське” походження. Питаю, чи не знають, що діється в Одесі. Переглянувшись поміж себе, один з них з усмішкою відповів мені: „Та наші беруть гору!”. Я удав, що розумію, хто це „наші”, і в такому тоні розмова велась довгий час. Я ясно уявив собі, що маю перед собою не злий тип „неутралістів”, що рішили довіритися лише власним силам і спасали себе самотужки. Але все-ж їх було двох і, здається, один другому вірили. Поволі пізнали ми один другого й вони погодилися допомогти мені в моїх „розшуках” за інформаціями.

Зібрані відомости доводили, що влада в руках большевиків. Що українські частини або зовсім не виявляли опору або дуже слабкий. Большевики

запропонували козакам видати старшин, обіцяли їм за це повну волю. Але козаки передягнули старшин і вивели їх за місто. За себе я довідався, що все-ж на мій телефон із вязниці — Штаб нарешті, відгукнувся і вирішив вислати по мене авто. Але технічно це виконати було неможливо. Поміж рештками вояків ходила чутка, що мене піймали й кинули в „топку" кружляка „Алмаз", який був осередком одеської чрезовичайки.

Цілий той день ми вбирали інформації. Були вони одна від другої жахливіші. Переказували про страхіття, що робили матроси над Українцями. Корабельна „топка" (піч) вже не могла виконувати своїх обов'язків „автодафе" й „контр-революціонерам" просто привязували камінюки до ніг і кидали у море. Пізніше, коли Німці увійшли до міста, я чув, що водолази не могли знести тих картин, які відкривала перед ними морська глибінь. Люде, як казкові істоти, творили на дні легіон мертвих.

Довго не розмірковуючи, вирішив я перебратися до Яс, де в той час був штаб Румунського фронту. Мої два знайомі погодилися подорожувати зі мною. Я вибрав собі переправу через Дністер в Акермані, а потім просто через Кишинів до Яс.

***

Переправу через Дністер тримали місцеві рибалки, які за невисоку ціну перевозили втікачів партіями 8 — 10 люда. Дністер лише в де-яких місцях мав ледову покришку. В більшості-ж, як у нас кажуть, він був під "салом". Ми вже були під другим берегом, як почули кулеметну стрілянину. Наш стерничий зареагував на це й узяв трохи вище по воді, щоб висадити нас в утульному місці. Стріль стало чути більше. Було чутно вибухи поодиноких бомб. На запитання довідалися, що то „лобузи" залізли до винного складу, хтось на підпитку запалив цигарку й увесь склад уявляє з себе суцільний казан палаючої смоли. Ми побігли до горальні. Найбуйніша фантазія не змалювала-б того видовища, що зявилося перед нашими очима. У вікнах горальні ще було видно постаті, повислі на залізних гратах.

Навколо стогоном стогнав натовп... Безпорадна влада була безсилою.

Подорож до Кишинева зробив я на звичайному сільському возі. Ми їхали в день до 60 верстов. Ночували переважно у пан-отців. По селах бачили нераз сільські сходи. Селяне імпонували солідністю й багацтвом. Кожний мав на собі гарний розлогий кожух та чорну смушкову шапку. Певне ми були не перші, що робили таку поспішну подорож з Одеси до Кишинева. Доказом цього були деякі уваги та іронічні посмішки.

Бесарабщина була під зарядом румунської військової сили й ми, порівнюючи, в цілком культурний спосіб добралися до Яс. Генерал Геруа приєднав мене, як старого свого бойового однополчанина. Я одверто зясував всю безвідрадність мого положення в Одесі. Скаржився на те, що військово-адміністративна галузь взагалі не була моїм фахом. Але куди тільки революційний хаос не може штовхнути людину! Ще раз поставив питання про допомогу Одесі фронтовими силами і ще раз переконався у тому, що всякий розрахунок на старі військові формації був зайвий. Вечером того-ж дня я відвідав і ген. Щербачова. Від нього я одержав пропозицію обняти посаду фронтового комісара, бо молодий і малодосвідчений прапорщик К. робив їм труднощі. Атмосфера поміж українським заступництвом і фронтовим командуванням була напружена настільки, що кожної хвилини міг повстати розрив. Я, навчений гірким досвідом, відмовився, а вирішив зайняти скромне

назовні, але важне по суті, положення в ліквідаційній комісії, що мала завданням зберегти чисельне військо майно для будучої української армії.

З прибуттям до Яс моя одисея закінчилася.

Щоб скласти повну картину всього пережитого мною, треба було-б додати ще тисячі епізодів, які завжди супроводять більші події й які так добре відомі всім тим, що, подібно мені, примушені були пережити цю неспокійну добу.

РОЗДІЛ VII.

Перебування на румунському фронті. — Праця в комісії по забезпеченню майбутньої української армії матеріальною частиною. — Похід полк. Дроздовського на Дін.

Румунський фронт був частиною західного фронту, в якій процес українізації військових частин розвивався з меншим тертям й перешкодами, як з боку російських політичних партій, так і з боку командного начальства. Ступнево тут зорганізувалися й вищі національні військові апарати — ради дивізійні, корпусні, а пізніше й фронтова. До четвертого Універсалу не було й особливого тертя поміж вищою командою й фронтовою радою, але по цьому акті „офіцерський союз", — що займав до того позицію лояльної опозиції, займає явно-вороже становище. Ген. Кельчевський, полковник Дроздовський, — хоч самі із „малоросів", — стають душею єдинонеділимчеської идеології. На реальному питанні, — кому належить майно фронту, — почалися тертя й з румунською владою. Ген. Щербачов, що не симпатизував з IV. Універсалом, схилився в бік інтересів Румунії й таким чином усталилася нова дисльокація сил, а тим самим повна ліквідація війська, як апарату боротьби. Надто молодий склад фронтової ради не сприяв успішному розв'язанню конфліктів. Може з тих причин, наше політичне заступництво на той час в Румунії — д-р Галіп і інж. Є. Голіцинський — приділили до комісії, що мала відати поділом майна, ген. Колодія, а пізніше й мене.

Ген. Колодій був шляхетського роду, службовець добрих військових гарматних частин; в поступованні коректний і зрівноважений, він був корисний у праці. Роздумавшись, ми вирішили не втручатися в політичну сторону національної праці, а бути, так би мовити, технічними дорадниками Комісії. Фронтовому командуванню моє українофільство не подобалося. В його руках були матеріальні засоби й через те ми, тоб-то я і ген. Колодій, терпіли матеріально. Що до фронтової ради, то не була вона й сама багата й не могла нам допомагати. Жили ми кожний в своєму помешканню, а обідали й вечеряли разом. Було бідно, — але їли свій хліб поміж своїми людьми, які радо приймали нас у своєму товаристві. Тоді-ж я близько познайомився з д-ром Галіпом і п. Голіцинським та їх службовим персоналом. Жили вони в митрополичих палатах і були добре прийняті в урядових колах.

Розклад всього російського фронту — від Балтики до Чорного моря — спричинився до зміни політичної орієнтації в Румунії, — партія Германофільська брала гору й, врешті, скінчилося тим, що Французи мусіли покинути Яси. Я сам був свідком того, як тяжко країна переживала кризу. Це прислужилося й тому, що організації Росіян, що продовжували додержуватися комбінацій, в яких головним моментом було опертя на „союзників", — мусіли шукати собі виходу. Такий вихід був вказаний полк. Дроздовським. Він був душею й організатором походу через Україну на Дін, з відкиненням потім своєї операційної лінії на Кавказ (роля Англії). — Така була ідея авторів цього цікавого походу. Полк.

Дроздовський був моїм субалтерним в учебній команді Лейб Гвардії Волинського полку. Були ми спільно з ним і в японській війні і кілька днів перед походом я бачився з ним.

Говорили ми головню про українське питання. Всі його політичні прогнози виходили з так добре нам відомого становища „малороса". Мені було дивно, що Дроздовський — людина, без сумніву, небуденна, — в цьому питанню пішов старими стежками. Проте, на прощання, побажав йому щасливої дороги. Можна ріжно підходити до Дроздовського, як до сина нашої нації, але треба віддати належне його мужности, безкорисности й впертости в переведенні раз повзятого пляну. Мені здається, що фізична хіба — короткозорість — та постава його вчителів, котрі були ворожо настроєні до нашого руху, привели його в табор наших ворогів.

Підчас мого перебування на румунському фронті, події на Україні прийняли надто трагічний характер. Муравйов, також „детіще Одеси" (він всього пів року перед моїм прибуттям до школи старшин був там сотенним старшиною, а перед тим служив у поліції), — опанував Київ. Центральна Рада рештки своїх сил доручає ген. Присовському. Сама відступає на Житомир, де незабаром усталоється політичний контакт з німецьким війском. Прямим наслідком цього була стабілізація внутрішнього фронту, а пізніше і офензива українсько-німецьких військових сил на терени України.

Мав рацію Затонський, коли в своїх промовах до Галицьких Стрільців (зима 1919. р.) зазначив, що большевики воювали з Українцями не мілітарними засобами, бо дійсно в той час уся їх армія ледве переважала 100.000 чоловік. Їхніми засобами була пропаганда серед дезорієнтованих мас. Але ці засоби видалися непридатними для німецького вояка, для якого „фатерланд" був усе. Большевицька демагогія спасувала перед цим вояком і марш українських патріотів на свої землі був скорше полевою прогулькою, чим солідною військовою акцією.

Вістка про звільнення України від большевиків дійшла і до нас. Чарувала думка вернутися до краю, щоб скорше взятися до праці. Факт політичної угоди України з Центральними Державами з правного боку вирівняв нашу ситуацію в Румунії, але місія д-ра Галіна, як франкофільська, повинна була відіхати до Києва. Він запропонував разом з ним відіхати й мені. Я не відмовився. Відїзд наш стався майже на початках квітня.

Треба тут ще зазначити позицію командування Румунського фронту. Я гадаю, що в його поступованню була певна практична лінія. Лишаючися в Румунії, генерал Щербачов був на сторожі матеріальної сторони, для фінансування і економічної підтримки акцій, що розпочиналася походом полк. Дроздовського на Дон. Авторитет ген. Щербачова поміж Румунами був такий великий, що лише він, у тих несприятливих умовах, міг розраховувати на певний успіх своєї місії. Свою позицію він скріпив тим, що погодився на охорону майна румунськими військами. Я згадую про це з тих мотивів, що майно з Румунського Фронту стало єдиним джерелом, з якого й ми користали для наших збройних виступів.

Наш переїзд з Румунії до Києва відбувся в умовах, що мало відріжнялися від часів передвоєнних.

РОЗДІЛ VIII.

Моя праця у Військовім Міністерстві над виробленням нових засад військової справи на Україні. — Початок гетьманства на Україні.

У Києві я зустрівся знову зі своїми молодшими друзями з Катеринославщини — Миколаємком, Є.Є., яких тепер політика розкидала по самих різних „концепціях". Від них я довідався в усіх подробицях про перший та другий напад Махна на Катеринослав, про героїську боротьбу українських частин. Тут-же від них уперше я почув й про отамана Гулого-Гуленка, — партизана, якому судилося в майбутньому відограти видатну й гарну роллю в нашій національній боротьбі. Вони допомогли мені знайти „на Липках" досить добрий і великий покій, який часто обертався в нічліг для тих, що час до часу наїзжали з Катеринославщини.

Військове міністерство було в руках ген. Осецького. Службу начальника Ген. Штабу виконував підполковник Слівінський. Головний Штаб (частина організаційна) був підпорядкований ген. Галкіну, — досвідченому штабовикові, глибокому патріотові, що в революційних обставинах високо тримав стяг старшини. Мене з ним звязувала минула служба в одному гвардійському полку. Наразі він запропонував мені посаду голови комісії для перегляду постанов про службу вояків, — галузь надзвичайно відповідальну, яка мала завданням створити підвалини військової кар'єри старшин. Я запропонував на цю посаду ген. Кушакевича, — також нашого бывшего однополчанина, якого здорові погляди в цій галузі військової справи мені подобалися. Генерал погодився з тим, щоби я був його першим помічником.

Головний Штаб тоді уявляв собою оригінальну установу. Передовсім вражала мішанина в його особистім складі. З одного боку, тут були старшини вищої службової кваліфікації, а з другого — військові, які ніколи й нічого спільного не мали з штабовою службою. Через те штабова машина „кульгала на всі чотири", а видатність її праці була значно менша, ніж вимагав час, — коли вперше на Україні почали працювати над основами військової справи.

Большевізм на Московщині та голод приваблювали вже тоді до передпокоїв генерала Галкіна безробітну фахову старшину, яка почала собі пригадувати, що й вона має де-що спільного з українством.

Мені доводилось чути надзвичайно цікаві діалоги, які часто-густо відбувалися поміж ген. Галкіним і пошукуючими праці фахівцями військової справи. Ці панове ніяк не могли собі уявити, що ген. Галкін совісно стояв на своєму посту і хотіли в ньому бачити такого-ж самого товариша по нещастю, якими були вони. З олімпійським спокоєм, характеристичним для ген. Галкіна, він двома-трьома короткими реченнями поясняв їм правдивий стан річей, а потім пропонував свої послуги.

Число зголошень значно перевищало запотребовання і начальник Ген. Штабу мав поважний спис до вибору вищого командного складу армії.

Роботи було більше, ніж досить, роботи цікавої. З метою координації праці, ми всі, кандидати на вищі посади, час-від-часу збирались у ген. Осецького, який змальовував нам своє розуміння річей що до військової справи на Україні. На цих сходинах я вперше познайомився з моїм колегою по гвардейському корпусу, що був призначений на 9-ту дивізію, генералом Дашкевич-Горбацьким, а також із зовсім ще молодим підполковником Василем Тютюнником, для якого ген. Осецький просив у мене, як особистої послуги, посади команданта полку. Відзивався він про нього, як про доброго бойового старшину.

При кінці квітня ці засідання стали вже правильними: наша теоретично-організаційна підготовка по будівництву Української Армії наближалася до

кінця. Початок травня був визначений початковим терміном для нашої практичної роботи на місцях розташування дієвих частин.

***

День 28. квітня мені особливо запам'ятався. Після чергового зібрання у ген. Осецького, пізно вечером, пішли ми додому. Ген. Дашкевич і я вийшли разом, розмовляючи де-який час про майбутню співпрацю. Мені й на думку не впадало, що я маю справу з генералом, який був вже в ролі Начальника Штабу майбутнього гетьмана Скоропадського.

Правда, хоч я був цілком захоплений своїм ділом, але-ж певний неспокій в політичній атмосфері я відчував. Частенько зустрічаючись з д-ром Луценком, секретарем самостійників Андрущенком та й з іншими, я бачив, що політичні взаємовідносини загострювались. Діяльність Центральної Ради мало кого задовольняла. Була туга за новими напрямками. Панове з меншостей прикладали до цього й своїх рук...

У взаємовідносинах з Німцями, через невиконання взятих на себе в Берестю зобов'язань, також було не все гаразд. Ходили чутки й про рух поміж хліборобами та багато іншого, але, признаюсь, я був заскочений, коли 29. IV. — коло першої приблизно години, зустрів я на вулиці ген. Кушакевича, який оповів мені, що в цій хвилині хлібороби обірають в помешканню Київського цирку гетьмана України.

Направляюсь до цирку, — народу повно, дуже повно, але все-ж таки ще можна було проштовхнутися. В середині самі дядьки. Повно їх і в льожах. На сцені президія. Посередині партеру імпровізована трибуна. Промовці кидають в масу слухачів картини розрухи; Центральна Рада на лаві підсудних; для неї не знаходиться жадних виправдань. Вона мусить уступити. Потрібна сильна рука господаря. Як би у відповідь на промови ораторів, збоку доноситься: „Гетьмана нам треба!“ — „Гетьмана! Гетьмана!“ — лунає по салі... Одного промовця заступав другий. Той же зміст, хиба що вирази інші, бо говорить людина більш розвинена. Вліво, у льожі, показується в козацьких строях блискуча група. Займають місця. По залі шепотять: „Генерал Скоропадський“. Промовець називає кандидатом на гетьманську булаву — генерала Скоропадського.

Зібрання підхоплює цю кандидатуру, по будівлі голосніше лунає: „Слава Гетьману Скоропадському!“.

Президія кидається до льожі, де сидить генерал і запрошує його до президіяльного столу. При появі гетьмана на сцені, збори улаштовують йому овацію. В короткій промові Скоропадський дякує зборам й просить вірити, що його сили й хист будуть скеровані на добро українського національного діла.

Президія зачинає збори й просить усіх присутніх зібратися біля св. Софії. Іду до Педагогічного Музею, щоб подивитися, як буде реагувати Центральна Рада. Ще з Фундуклеївської чую кулеметну стрілянину, але не довгу... Вулиці цілковито порожні. Кажуть, що порядок у Києві забезпечують Німці; підходжу до району Педагогічного Музею. Бачу поодинокі групи Українців. На молебень я спізнився, а через те подався до касарень УСУСІВ (Галицькі січові стрільці, — головна збройна сила Центральної Ради). Від стрільців довідався, що їх Німці знеутралізували.

Вертаю до своєї канцелярії в Штабі. Дізнаюся, що переворот — dokonаний факт й що нова гетьманська влада наказує всім продовжувати свою службу на своїх місцях.

Моє вражіння, що наколи-б не Німці, характер перевороту був би зовсім інший. Коли-б хлібороби були озброєні, напевно не обійшлося-б без пролиття крові.

РОЗДІЛ ІХ.

Корективи у Військовій Централі по перевороті. — Новий підхід що до організаційних кадрів. — Певні пропозиції і призначення на Полтавщині.

Перші вражіння по перевороті були для мене пригноблюючі. Справа носила характер повного дисонансу поміж консервативними й революційними елементами. Але, врешті, усе, бодай на зовнішнє око, заспокоїлось й помалу приступило до праці.

Генерал Рогоза у якості військового міністра, підполковник Слівінський — начальник Ген. Штабу і ген. Галкин — Головного Штабу, мали перевести в життя замисли Гетьмана по організації військових сил України. Нікому з вказаних осіб не можна було відмовити ні розуміння своїх обов'язків перед Нацією, ні особистої вартості. На цих старшин передовсім ліг обов'язок добору ближчих помічників. На посаду вартового отамана був призначений молодий генерал Лігнау, здається, років на два молодший від мене по службі в Лейб-Гвардії Волинським полку. Як відомо, роля вартового отамана в Генеральному штабі полягає в доборі й завідуванню командним складом. Лігнау був старшиною виключних здібностей, але фахівець переважав у ньому українського патріота. Працював він совісно, але корективи, пороблені ним в командному складі української армії, не були відповідні. Він не вхопив морального моменту справи.

Реєстер кандидатів на посади вищого командного складу значно побільшився вже кандидатами з табору консерваторів-гетьманців й так званого „малоросійствующого". Я знав, що на 12 дивізій кандидувало нас до 72 генералів й полковників, а тому числив, що великих виглядів на отримання дивізії не матиму. Це було причиною мого заглиблення в штабову працю.

У вільні години одвідував я ген. Осецького, який помалу вийшов з небезпеки, хоч все ще рахував за краще даремно нікому не мозолити очей. Я радився з ним, як людиною, що більш од мене захоплювалась політичною стороною справи, як він задивляється на все це і які користи добачає в сучасному перевороті для нашої загально-національної справи. Він робив розумне обличчя, хитро усміхався, але до ладу нічого не казав...

Тим часом, почались перші формування сердюків і військових шкіл. Полковник Клименко — „фінляндець" (Лейб Гвардії Фінляндського полку), що був призначений формувати сердюків, заїздив до мене в Гол. Штаб й просив обняти тим часом посаду його помічника, з тим, що як буде формуватися друга сердюцька дивізія, я буду призначений на її командіра. Я відмовився, бо знав, що особливостями характеру взагалі не надаюсь на всілякі допомогіві ролі. Я завжди давав перевагу малому ділові, але своєму.

Натомість, мені більш припала до серця друга пропозиція, — вже у галузі військово-педагогічній, а саме командіра Штаб-Старшинської школи, — щось подібного до бувшої Оранієнбаумської школи капітанів армії, яка по моему розумінню, за малими корективами, могла-б бути фактично Високою Військовою Школою. З цього приводу був я навіть у ген. Юнакова, якому міністр доручив військово-педагогічну галузь армії. Генерал обіцяв закріпити за

мною це місце, але застерігся, що в ближчому часі не передбачується організації вищих шкіл. При цій нагоді я мав можливість оглянути школу, в яку, між іншим, вступали й наші катеринославські юнаки.

Гостюючи часом у мене, вони скаржились на те, що їх не задовольняв ні режим, ні методи навчання. Те, що я сам міг побачити, мені теж не дуже подобалось. Скидалося все скорше на масову виучку, ніж на індивідуальний вишкіл інструкторів. Дуже негарну роллю відігравав полковник-німець, якому був доручений вищий контроль над школою. Він надто нехтував моральний бік справи.

Була, по мойому, хиба і в загальному пляні педагогічного діла в армії. Думаю, що на часі була низка курсів — для піднесення фахового і морального рівня штаб-старшин. Треба було розпочати бодай з 4-ох місячного загального штаб-старшинського вишколу, аби вирівняти погляди на військове діло взагалі, щоби потім, за поміччю уже цих кадрів, відчинити серію окружних (при корпусах) обер-старшинських й підстаршинських вишколів.

Що ж, власне, було досягнуто за шість місяців, що нам післала доля?! Армія здобулась на приготування щонайбільше 800 молодих старшин, які, — мов та ластівка, — весни для армії ще не робили. Армія потребувала в той час перепустити через відповідний вишкіл бодай 10.000 обер-старшин й якийсь десяток тисяч підстаршин.

Генерал Юнаків, наша найвидатніша на той час фахова сила, просив мене одвідати в справі моєї кандидатури Ген. Штабу — підполковника Слівінського. Не знаю чому, але часто буває так, що у людини складається інстинктовне упередження проти другої людини, якої вона навіть й не знала ніколи. Так було і зі мною. Цього фаворита революції я дуже не любив. Пішов я до нього з тяжким серцем. Набундючена маленька фігурка, заложивши руки навхрест, велично попросила мене сісти. Якраз памятаю, мене особливо цікавив його профіль, бо гадав, що він, як чимало інших з наших військовиків, також хорів „на Наполеона". В розмові він був короткий. Я вклонився і пішов собі з сумом до дому, з вражінням, що цьому фаворитові революції пороху не видумати.

Ці відвідини зміцнили в мене переконання, що тяжко мені, з маркою „самостійника" й „ліберала", числити на посаду команданта дивізії, хоч в самих гетьманських палатах були люде з Українців-гетьманців, що до мене особисто ставились з прихильністю. Тому я був дуже здивований, коли в спискові призначених знайшов і своє ім'я. Ліквідувавши службові справи, я поїхав на місце призначення — у Полтаву.

РОЗДІЛ X.

Залізничний корпус. — Полтава; перші вражіння від стику з кадрами 6-го армійського корпусу й 11-ої дивізії. — Важливіші моменти в житті дивізії й залоги. — Козацтво.

Вже перед самим одїздом я був запрошений на побачення до міністра шляхів, інж. Бутенка, — палкого націоналіста-самостійника. В поступованню він був реалістом. Він не дискутував з новою владою на теми ідеологічні, але просто увійшов до кабінету з думкою, у нових обставинах, не зовсім для нього приємних, робити українську справу.

В середині літа Бутенко й Осецький розпочали формування охоронного залізничного корпусу, куди запрошено позитивніші під оглядом національним елементи, які в нових формуваннях ген. Рогози, за браком стажу, мусіли

задовольнятися, порівнюючи, невеликими посадами. Так опинилися „за бортом”: полк. Кудрявців, Віктор Павленко й інші. Як мені здавалося, тримали вони певний контакт з партією самостійників. Зробили пропозицію й мені вступити в ряди корпусу. З залізничними військами я ніколи нічого спільного не мав й через те подякував за увагу.

Я довго думав над тим, як уряд Лизогуба міг взагалі погодитися на передачу залізниць в руки елемента, що був явно опозиційно настроєний до того ладу, який мав тоді запанувати на Україні... Пізніше це мені стало ясно.

Треба сказати, що найлегше було усталити в новому курсі добрі взаємовідносини саме з елементом військовим, який в більшості й тоді до жадних партій не належав, і коли цього не сталося, то треба це завдячити малій гнучкості військового міністерства та ближчого оточення гетьмана, яке свою енергію направило на те, щоб закріпитися особисто навколо булави, периферія-ж від них вислизала. Багато разів мені доводилось чути пізніш про те, як група військовиків й громадян намагалися прорвати цю штучну бльокаду, що її збудували докола гетьманського палацу, але „чакчири" й „аксельбанти" ретельно оберігали свої позиції. Тут ми маємо зайвий раз ілюстрацію до впливів „ближчого оточення" на справи.

***

В Полтаву я приїхав рано. Все ще спало. Використавши час, я обійшов добру половину міста. Лишалась стара репутація великого, гарного села за Ворсклою.

Кількаповерхових будинків мало. Більше все „осібняки", обовязково з садками. Бруковані вулиці з тротуарами знайшов лише по магістралях. Нормально громадяне міста задовольнялися деревляними хідниками, які до того були дуже неупорядковані.

Подекуди були розставлені німецькі вартові та „парки гарматні й обозні", — ознака того, що місто знаходилося під зарядом німецького війська. Довідався й про місце постою штабу дивізії. Він був росташований в новому будинку ремісничої школи. Я сказав штаб, — властиво-ж це був лише завязок його, бо представляли його всього дві-три особи й то другого й третього порядку. Головне, в чому відчувався брак — це, що не було начальника штабу. Його заступав сотник. Команда корпусу (6-го) мала місце свого осідку також у Полтаві й це було для дивізії дуже зручне, тим більше, що командіром корпусу був генерал артилерії Слюсаренко — герой з японської війни, а в своїй галузі видатний спеціаліст. Генерал, хоч і не був прихильником нашої національної справи повною душею, але був лояльним й ретельним службовцем. Начальником штабу корпусу був ген. Гембачов, особа, що більше була зацікавлена в нашому русі. Проте, в Полтаві він був мало, більше перебуваючи у Києві, в Ген. Штабі.

В Полтаві мене очікувала мила несподіванка. Поміж старшими чинами дивізії було чимало таки патріотів й цілком на своєму місці, як спеціалісти, — досить мені назвати прізвища кількох полковників — Базильського, Бурківського, Алмазова та Крата й Вишнівського, так добре відомих нашому суспільству. Проте без „але" й тут не могло обійтись. Гальмував справу вихови дивізії мій перший помішник бригадир, полковник Х. Найменше підкреслення з мого боку національного виховання кадрів змальовував він, як бажання внести в дивізію політику. Я це уважав за поважну перешкоду в дорученій мені справі, а тому, коли назбиралось досить матеріялу, я, не вагаючись, поставив в команді

корпусу питання про перевод його до іншої частини, бо у мене йому нічого було робити. Корпусний апробував мій доклад і тим справа була вирішена. Дивізія пішла під знаком національним й все послідує життя її вже гармоніювало з місцевим патріотично-настроєним громадянством.

По основному організаційному пляну, що тоді переводився у життя, до піших дивізій були приписані, — що було доцільно, — й гарматні бригади. Не знаю вже з яких мотивів, — здається з тих, що виникали побоювання, щоби гарматні частини не потерпіли в спеціальному навчанню, — їх знов було від дивізій відкомандіровано й поставлено в старе становище, яке було ще в часах дореволюційних. Я всеж таки мав час кілька разів відвідати наші гарматні кадри. Інтелектуально й фахово вони стояли дуже високо. Що-ж до свідомости національної, то треба було бажати більшого. Але як люде культурні, вони хутко надолужували й цю хибу. В особі начальника артилерії корпусу, полковника Пащенко (старшого), наші гарматчики мали доброго національного провідника й досвідченого інструктора.

Гарматчики були розташовані в касарнях, де ще в часі війни містилася піша військова старшинська школа, начальником якої був відомий в російській армії автор тактики — полковник ген. штабу Анісімов. Присутність цього видатного теоретика в нашій залозі, коли необхідно було витворювати й нові підстави характеру теоретичного, було прийнято всіма з повним вдовolenням.

Взагалі, з погляду користи для справи, можна з повною відповідальністю сказати, що вищі керовники військової справи зібрали у Полтаві серйозні інструкторські сили, які без сумніву виконали-б з часом поставлені перед ними завдання. А присутність певного кадру національно свідомого елемента серед старшин, на тлі лояльності до українського визвольного-державницького руху, відкривала перед нами сприятливу можливість для вціплювання і їхніми частинами певних національних ідеалів.

Ще до мого приїзду до Полтави, в дивізії були організовані курси (певно з ініціативи цього національно свідомого ядра) українознавства, а, зокрема, багато уваги було звернуто на вивчення української мови. Час-від-часу відбувалися виклади і для цілої полтавської залози.

Помалу навізувалися знайомства й з місцевим громадянством, так що коли ми згодом зробили у себе виставу („Наталка Полтавка"), — то знайшлося й кому грати й кому подивитися.

У Києві не дуже поспішали із статутами в галузі фахового навчання військ, і тому мені довелося при собі скласти комісію, яка визначила-б еволюцію у військовій справі. Взагалі мені, як спостерігачеві периферійного життя, здавалося, що темп праці не відповідав потребам моменту. Особлива морока була з матеріальною частиною справи, а, зокрема, й з ремонтом касарень. За революції в них міцно отаборилися колосальні, як малі поросята, щурі, які до того розбещились, що не звертали жадної уваги на людей, а на водопій ходили цілими табунами повз вартових, які не наважувались їх навіть зачіпати.

В червні ми всі склали присягу на вірність Українській Державі й Гетьманові, — одні щиро, а другі з переконання, що цього етапу в розвиткові Російської державности не можна обминути. Генерал Слюсаренко в своїй промові з'ясував своє розуміння справи, — що присягою Українській Державі присягаємо майбутній наймогутнішій складовій частині Великої Росії. Як я зазначив вище, на початках гетьманату, я був у деякій мірі в опозиції. Коли вияснилось, що моє призначення буде оформлене, я конферував з секретаріатом партії самостійників. Статут регулярної армії не дозволяв брати участі її

членам у політичній роботі, а я хоч, і не був у партії, але був, так мовити, її партизаном.

Секретаріат признав за бажане моє перебування в армії й погодився з моїми поглядами на роллю командного складу — служити загально-національній справі, полишаючи політичне заступництво армії військовому міністрові. Цей погляд я провадив й в своїй дивізії на Полтавщині; тому-то я вважав потрібним zareагувати на промову команданта корпусу, хоч і шанував його, як фахову силу й як людину високих моральних якостей. При своєму поздоровленню командир корпусу, я знайшов потрібним натякнути старшині, що присягаємо на вірність нашій національній справі. Повторюю, що формування наших частин, зрештою, хоч і в матеріяльній біді, йшло порівнюючи добре. Пошкодив нашій праці, — і то ґрунтовно, — міністерський наказ, який принцип морально-національний що до старшин, поставив після принципу фаховости. На підставі цього наказу, більшість нашої патріотично настроєної молоді, замість того, щоб бути командированою до шкіл, була попросту викинута на брук. Я уважав своїм обовязком рапортувати начальству про те, що з цього повстане велике лихо, що міністерство робить кривду людям.

Правда, згодом був винайдений доцільний вихід, але, на жаль, з великим запізненням, коли всі ці вигнанці поробились уже тайними провідниками революційно настроєних частин населення. Це було друге відродження козацтва на Україні. Козацтво, як в інтелігентських, так і в ширших масах населення, лишило по собі чарівні спогади. З іменем козака сполучалось поняття лицаря-велетня, патріота й заступника слабих і покривджених. Не диво через те, що, з початком революції 17 року, почався на Україні грандіозний по своєму розмахові, козацький здвиг, який пішов під прапором вільного козацтва. До організації В. Козацтва прикладали рук й деякі з наших дідичів, які пізніше ввійшли в кадри гетьманців. Він, зрештою, прийняв цілком організовану форму й дістав своїм провідником командира 34. арм. корпусу генерала П. Скоропадського. На жаль, ініціаторам не пощастило скерувати рух у здорове річище, — большевизм і там знайшов собі ґрунт. В боротьбі з червоною армією козацтво показало себе слабим. Поодинокі куріні — Слобожанський, Гайдамацький й інші були рідкими винятками, що, спільно з студентськими курінями, прикрили своїми рядами відступаючі на захід України уряди. При повороті Центральної Ради з Житомира до Києва, вже ніхто не думав про відновлення Вільного Козацтва. Прихильники його по більшості ввійшли в склад Запорожців, що, як вповні організована частина, стояла на той час на охороні північно-східних кордонів.

При гетьманаті, поруч з плянами реорганізації армії, — стало на чергу питання про відродження на Україні козацтва вже як стану, чим воно ґрунтовно відріжнялось від Вільного Козацтва, більш подібного до Галицьких Січей або Чехословацьких Соколів. В червні була організована генеральна Козацька Рада, а в серпні пороблені й перші призначення кошових отаманів. Один з них — полковник Козинець, — як кошовий Полтавщини, в справі свого уряду з'явився був до нас.

Відвідуючи мене, він просто захопив мене козацькою справою. Та воно й не диво, бо в роді нашому ще живі козацькі традиції (мій дід був осавулом Дунайського 2 полку). Він намовляв мене пристати до цієї справи і обіцяв висунути мою кандидатуру на кошового Катеринославщини. Я вагався. Забагато вже було витрачено енергії на 11. дивізію: справа ось-ось

закінчувалась в своїй організаційній формі. Нарешті, добалакались до того, щоб представити цю справу на вирішення гетьмана.

Запросив він мене тоді на їх збори селян, що заступали різні повіти Полтавщини. Хоч це був вже другий рік революції, але надто ще помалу просякали істоту нашого заможного господаря-селянина її провідні ідеї, посувати їх на справу, що мала підпирати добробут загальний, визначало зворот до старого, бо, в розумінню широких мас, увесь зміст революції полягав у тому, що всі обов'язки належало здати до архіву. Авдиторія оживлювалася лише тоді, коли кошовий говорив про те, що буде дано. Але певних успіхів полковник Козинець всеж таки осягнув, граючи більш на образах старовинної козаччини — убранню, праві на зброю і таке інше.

Позитивною стороною козацтва було те, що воно набирало яскраво національних барв. Досить перерахувати прізвіща деяких кошових атаманів, щоби погодитися з тим, що гетьман передав цю справу в руки тих, яких болів успішний перебіг національної революції: Гоголь-Яновський — полковник гвардійської артилерії одержав Херсонський кіш, Омелянович-Павленко молодший, командир Лубенських гусарів — Харківський, полк. Козинець — Полтавський. Імена послідуєчих кандидатів також говорили про позитивний напрямок праці.

За Козацьку Раду можна було-б сказати, що, за винятком кількох солідних сил, назагал вона була заслаба, а в бою з міністерством — не могла здобути рішучих вислідів.

У мене з дня на день міцнішало бажання прикласти й свої сили для відродження нашого козацтва. Спогади про перше моє перебування на Катеринославщині були добрі й до нового повороту я ставився дуже прихильно. За дивізію я був цілковито спокійний. Вона переходила до рук такого випробованого вояка, яким був полковник Базильський. 11. дивізія могла стати дійсною українською військовою силою.

РОЗДІЛ XI.

Побоювання адміністрації перед можливими розрухами в губернії. — Нарада при участі військових. — Вбивство Стешенка.

У вересні, як і в попередні місяці, на Полтавщині був святий спокій. Так мені бодай здавалося. І я був дуже здивований, коли одержав таємний припис командіра корпусу прибути на довірочне засідання, що мало відбутися в кабінеті губерніяльного підстарости Ноги. На протязі всього трьохмісячного перебування на Полтавщині, це була перша нагода до безпосередніх зв'язків з вищими адміністративними чинниками губернії.

Справа полягала в тому, що адміністрація поборювала протидідичівський рух, що почасті розпочався вже на Київщині та Харківщині, в наслідок революційної агітації, а ще більше — в наслідок безглуздої економічної політики самих дідичів. Гетьманат почав прочувати небезпеку. Де-не-де почалися й збройні виступи. Перепадало часами і Німцям, що тоді надто ретельно обстоювали свій престиж й залізною рукою спиняли всі прояви революційного руху.

На цій нараді я почув, між иншим, надзвичайно тверезий голос одного дідича, на жаль, не памятаю його прізвіща. На мою думку, він дивився в саму глибину справи. Риба від голови починає тхнути — говорив він. Треба нам

поспішати з земельною реформою, бо соловія байками не нагодуєш. Підстароста Нога був типом адміністративного крутія. Відповідав неясно. Почасти погоджувався, почасти ні...

Результат наради: вимога до кадрів, щоб були завжди на поготівлі і могли прийти з допомогою адміністрації на випадок яких-небудь заворушень. Це був одинокий випадок, що сколихнув наш спокій. Він скоро забувся і дні за днями йшли своєю чергою. Як грім в ясний день, прозвучала у нас звістка про вбивство бувшого генерального секретаря освіти на Україні — Стешенка. Полтава використала цей випадок, щоби показати свої патріотичні почуття, які декому здавалися вже надто приспаними. Похорони обернулися в величаву національну маніфестацію. На знак національної жалоби, труну, після козацьких звичаїв, покрили „червоною китайкою”, службу Божу правили по українськи. Любов і пошана до покійника зібрали Полтавщину довкола труни небіжчика-людини, одиноким гріхом якої, здається, й була невсипуща служба своєму народові.

Особисто я з усім своїм штабом взяв участь в жалібному поході, бажаючи тим підкреслити, що й залага поділяє сум громадянства, що густими лавами провозжало покійного до місця останнього спочинку.

Поза тим, під час мого перебування на Полтавщині національний пульс бився десь по хатках. Трохи сильніше давав він себе відчутти в чинности мійської „Просвіти”. Два-три маленькі покої, правда, чепурно прибрані, самі говорили за розгін праці. Вистави відбувалися в прекрасному театрі та музеї, що були пихою місцевого громадянства.

Згадаю ще про кадетський полтавський корпус, в якому український рух здавна стояв дуже міцно. Старші кляси цього корпусу, коли Полтавщина була перед загрозою большевицької окупації, не спинилися перед труднощами мандрівного життя, і майже цілком з міста виступили разом з лавами наших військ. Так, я напевно знаю, що в кінно-гарматному дивізіоні полковника Алмазова, в батерії сотника Чернишина, було до 25 юнаків — бувших кадетів Полтавського корпусу.

В році 1929 я зустрівся з деякими з них, як з студентами на високих школах ЧСР.

РОЗДІЛ XII.

Серпень 1918. Мої вражіння з подорожі по центральній частині України. Київ переживає нову весну. — „Гості” й меншости підносять акцію вахования „единства русской культуры”. — Організації в протибою. — „Шептуни” при праці. — Візита у гетьмана.

Авдієнція моя у гетьмана ще не була остаточно визначена й через вільний від безпосередніх службових обовязків, я несподівано для себе, вперше від початку революції, знайшов час для хвиливого відпочинку. Я рішив використати його, щоб зорієнтуватися в політичному життю України, тим більше, що перші вражіння з подорожі до Київа казали мені, що у нас сталися поважні зміни й при тому в бік порядку. Повними грудьми всмоктував я в себе ці новітні, такі відмінні від минулих революційних подій вражіння: мені здавалося навіть, що ми переходимо, нарешті, до конструктивної праці.

У Київі, в розмовах із старшинами, що ближче стояли до військового діла, довелося мені почути, що, властиво, Німці стояли на перешкоді нормальному розгортанню армії; вони виправдували своє становище тим, що не прийшов ще

час, що розпропагандовані маси ледви будуть в стані внести потрібний військовий режим. Певні непорушності своєї військової міці, Німці вважали свої сили на Сході Європи вистарчаючими для того, щоби бути й тут панамі ситуації. Одначе, друга Марна, Макензенів невдачі на Балканах дали можливість урядові гетьмана змінити погляди Німців на військове діло на Україні і вкінці, правда, з великим запізненням, вони дали згоду закликати молодь під прапор. Казали, що в листопаді мав бути оповіщений перший зтяг рекрутів, щось коло 80 тисяч (до 60 тисяч уже малося), а в березні 1919 р. другий, — в 140 тисяч. Таким чином, на весну 1919 р. під боєві прапори України стала-б 300 тис. армія. Були і інші новини. Так, на початок жовтня заповіджено відкриття Українського Університету, а в листопаді — Української Академії Наук (професори — Багалій, М. Петров, А. Кримський та Смаль-Стоцький мали бути першими академіками). Мій співробітник по Катеринославщині, В. Біднов, разом із проф. Огієнком, виряджалися до Кам'янця підготовляти організацію Кам'янець-Подільського університету і т. д. Такі потішаючі інформації могли лише зміцнити в мені свідомість необхідности — співпрацею скріпляти позицію Українців-гетьманців, особливо в їх змаганнях налагодити стосунки з нашим опозиційним табором, до якого симпатії мої були незмінні.

***

Одначе, при частіших відвідинах Національного Клубу, я спостеріг, що під цим зовнішнім гараздом у місті йшла глуха й завзята боротьба. — „Малоросійський" табор назадників, що на той час дуже підсилив себе втікачами з большевицької Росії, висунув на порядок денний питання про неохідність забезпечення на сході „единства русской культуры". Тоді-то Українці — гетьманці, а також поступовці, які, в більшости, по своїй минулій політичній кар'єрі належали до табору так званих культурників, підняли кинуту рукавичку і повели жваву контр-акцію; революційна українська демократія її підпирала. Українці — поступовці, позбувшись впливів в урядах, використовували для своїх протиакцій громадські, культурні й приватні установи. На початку серпня ця боротьба дійшла вже до свого вершка. Мені тяжко тепер пригадати всі подробиці цієї боротьби, що мала початки свої на катедрах високих шкіл, в найліпших аудиторіях, а потім переходила в установи меншої ваги, а, врешті, в хати, на вулицю, де часто-густо набувала й примітивних форм. Напружена атмосфера захопила й мене. З цими подіями у мене сполучаються згадки про певні епізоди, які при інших обставинах могли-б викликати у слухачів лише добру усмішку. Так, наприклад, з уст поважних офіцерів можна було чути вираз: „Залізяку на пузяку — геп", якою підкреслювалася бідність укра-їнської військової термінології. Українці не мовчали, а відповідали виразом із Петрового статуту: „От матушки земли до могучего плеча шарахні" і т. д. А ось ще згадка: я сам був свідком досить пікантного на той час „дівертисмента" в одному, дуже поважному в Києві домі панства Д., куди мене привели давні спільні знайомства. Один прихильник „единства культуры", за грою в карти, на потіху деяким гостям, називав „даму" — „дівчиною", „валета" — „хлопцем" і т. д., аж поки господар йому не вказав на те, що між присутніми є й Українці. Хам (нехай буде пробачено мені цей сильний вираз) боронив себе тим, що він, властиво, проти „шевченківської мови" нічого не має й що... Зайвим в описувати, що йшло далі, бо це було таке стереотипове.

Років три пізніше, вже тоді, коли автора цих рядків доля загнала в Берлін, про це довідався й господар згаданого вище дому, який тоді мав на одній із головніших вулиць Берліна гарну книгарню. Він вважав за свій обов'язок запросити мене до своєї хати. На це побачення запросив він також і всіх своїх службовців, між якими були вищі старшини. Вони спершу згодилися, бо знали мене добре особисто, але змінили своє рішення, коли довідались, що господар і його родина будуть вшановувати мене не лише, як доброго знайомого, але й як бывшего командуючого українського армією. Гости господаря за українську державність, може не в такому великому товаристві, як проектувалося, — зясували мені, який значний поступ на рік 1920 зробила українська ідея і в тих колах, що давніше ставилися до неї хоч і льояльно, але з певним застереженням.

Але вернімося до нашої теми...

Як я вже зазначив, на вулиці, в хатах, в пресі — всюди йшов бій „за культуру“, бій немилосердний. Особливо завзятий був він у пресі; ніде правди діти, русофіли мали такі поважні сили як Шульгина, славнозвісного фелетоніста О. Яблоновського й інших, за якими стояли такі корифеї літератури, як „наш“ Короленко; всі верстви втяглися у вир боротьби.

Не важко собі уявити, як вдячна була подібна атмосфера для праці так званих „шептунів“. Чого тільки не доводилося наслухатися: „Гетьман накладав з Москалями“. „Як будете в кабінеті гетьмана, то будьте обережні, звертайте увагу на заслону“; а чому — питаю — і замість відповіді велемовна усмішка... Правда, були й інші чутки, що зміцняли режим і популярність гетьмана.

Оповідали, наприк., про гостру резолюцію-догану Гетьмана на звіті одного генерала, що й на другий рік революції вперто продовжував уживати російської мови, але вони якось губилися в масі інших.

Під оглядом військовим Київ у цю добу був дуже цікавий. Так, крім сталевих шоломів німецьких вояків, місто було повно молодих сердюків та офіцерів російської добровольчеської „Южної Армії“. Значне побільшення останніх зясовувалося зривом переговорів з Совітами. Переважна більшість цих офіцерів втратила всі свої боєві вартости; перерву в революційних подіях вони вважали початком реакції, часто бешкетували й самі власними руками рубали гиляку, на якій гостинно їх умістив гетьманський уряд. Нема чого дивуватися, що свідоме національно й здавна гостинне населення міста їх просто ненавиділо. Мені самому, як мало поінформованому в доцільности і державній необхідности цих формувань, теж здавалося, що уряд цими формуваннями сам же собі лише ускладнює ситуацію. Це була гра з вогнем.

До того-ж було вже доведено й не раз (у Києві, Одесі й ин.), що ці сурогатні організми не здатні ставляти опір солідному ворогові. Що до українських сердюків, то тут до оцінки треба підходити з зовсім иншим мірилом. Властиво, була це колишня Гвардія, якій бракувало хіба ще загартованих традиціями кадрів. Це не значить, що там не було боєвих старшин, навпаки, але цього ще мало: — спільні переживання критичних моментів врешті сприяють витворенню в частинах військового духу, в основі якого все повніше лежить ясний і сильний своєю очевидністю національний ідеал. А на все це потрібно часу або безмежно фанатичної віри мас у свої ідеали й... — вождів. Хто хоче других запалити, мусить сам горіти.

Поза тим — то було військо українське, добрі паростки, з гарними перспективами.

В самому Києві сердюки мали симпатії, їх молодеча пісня, завзята постава всім були до вподоби. Особливо елегантно виглядав Кінний Сердюцький полк,

артилерія та кінний дивізіон полк. Аркаса. Наскільки я собі схоплював провідну думку генерала Рогози, сердюки мали відіграти ролю взірця для інших військових організацій, розміщених по губерніях.

З розмов, яких я відбув чимало (і які відрізнялися одна від другої в прогностиці), я все ж таки міг зробити висновок більш-менш задовольняючий, а саме: в бодай поверховий спокій, — нервам даний часовий спочинок. В царині зовнішніх зносин — наш престиж за кордоном піднявся. Дон та інші наші сусіди, між якими була й Польща, усталили з нами приязні відносини. Разом — на Сході Європи Україна веде перед.

Використовував я цю оазу і для відновлення старих знайомств та придбання нових звязків з людьми, яких революція винесла наверх.

Наш клуб „Родина" — на Пушкинській вулиці, — що на той час набув ролі української культурної фортеці, був добрим тереном для сходин людей найріжніших українських політичних переконань. Властиво, на цьому терені не переставав, більше ніж деінде, триматися контакт з гетьманцями українцями. Не здивувала мене пізніше звістка, що коли „добровольці" російські стали панамі ситуації у Києві, — вони не проминули завдати цьому осередкові не лише фізичної шкоди, але й образи. Перебуваючи в клубі, я бачив за спільною розмовою при одному столі політичних противників, бачив також, як у перервах до них з сусідньої кімнати (танцювальної салі) прибігали юнаки й дівчата в національних строях, що були ніби символом єдності, бачив це і став більше довіряти тим, які запевнювали мене, що ми напередодні певного політичного компромісу. Серед опозиції на нас, що заангажувалися в технічній співпраці з гетьманським урядом, починали дивитися, як на певний місток. Тимчасом, життя йшло, приносило сторонам не лише рожі, але й колючки, які болоче вбивалися в національне тіло.

Під усіма цими вражіннями відвідую генерального писаря Полтавця, прошу його прискорити мою авдієнцію; він обіцяє, а поки що розважає мене ріжними проектами уніформ; скаржить, що в Міністерській Раді є й неприхильні до ко-зацької справи.

***

Нарешті, я на авдієнції у пана Гетьмана. Це перший раз, коли мені довелось особисто бути йому представленим. Пан Гетьман попросив мене сісти, а сам, не зупиняючись, ходив по просторому кабінеті; зупинявся він лише хвилево, коли, очевидно, хотів, аби я глибше порозумів його думку. Ось передо мною образиво переходить історія козацького діла в революційну добу, особливо виступають причини невдачі Вільного Козацтва. Далі спиняється моя увага на відродженню козацтва, вже як стану, як хліборобської, сильної й матеріально й мілітарно кляси, з яскравим національним забарвленням, — в противагу до „Протофісу" (Скорочене: „Промисловість, торгівля, фінанси" — назва організації, що спричинилась до створення Гетьманату і підтримала його, як перехідову форму до „Єдиної неділимої."), який почав бути сталою загрозою національній справі, став державою в державі. Далі Гетьман говорив про те, що він вірить, що таке козацтво пройде до майбутньої Державної Ради й стане основою права, праці й порядку. Я був цілком задоволений з того, що мені було сказано, висловив свою згоду співпрацювати з Гетьманом у його намірах й дозволив собі зауважити, що, оскільки я знаю, умови Катеринославщини дозволяють поширити контингент козаків і в бік малозаможних. Я обгрунтував Гетьманові свою пропозицію численними ілюстраціями, які я

здобув за свого першого побуту на Катеринославщині. Гетьман не спинив мене, скорше навпаки, корективи мої йому подобалися, він лише перестерігав мене, аби козацтва не засмічувати елементами хаотичними й хуліганськими.

Розмова з п. Гетьманом була для мене міродайною: вона надала мені віри, що після зорганізування здорової частини селянства, може вкінці знайдеться скоро якийсь творчий компроміс; виросла надія на те, що п. Гетьманові пощастить стати над всіма українськими напрямками, аби поставити їх міцним заборолом супроти Протофісу і зайдів, які вже надто використовували гостинність гетьманської України. Гетьманський палац я залишив у доброму настрої; я вже не потребував більш себе інформувати; передо мною була нова справа, може найживіша для мене особисто, ніж усі інші, які я досі провадив. Я мріяв віддатися їй з найбільшою енергією, аби лише були бодай які-будь засоби та вистарчило часу, цього найважливішого моменту в боротьбі після волі до чину й ресурсів, який проте чомусь завжди в розрахунках стоїть на останньому місці.

РОЗДІЛ XIII.

Знов на Катеринославщині. — Згода з революційною демократією. — „Василь Вишивавий". — Мій виступ а рефератом про Козацьку Справу перед заступництвом груп і партій попереджує щасливо подія 19. жовтня. — Висновки з безпосередньої стичності з масами.

Я ще в Києві застеріг собі право взяти з собою на Катеринославщину групу своїх молодих старшин, прихильних до ідеї відродження козацтва, як стану, аби на початку своєї нової діяльності забезпечити себе персоналом для виконання служби інформації та звязку. А вже в самому Катеринославі я сподівався здобути перші необхідні старш. кадри. Свою чинність на Катеринославщині я розпочав з того, що увійшов передовсім у сталий контакт з членами філії Національного Союзу. Сюди, як це я передбачав, входили мої старі знайомі, з котрими я рік тому приєднував Катеринославщину до України. Тепер, у цій новій фазі розвитку революційних подій, справа полягала в тому, щоб в здобуту форму вкласти більший національний зміст, — однією з ділянок нового завдання саме була праця над мілітаризацією позитивних, державно-творчих мас губернії.

Матеріальний бік справи був нашим слабим місцем, але, коли ми переберемо спис видних діячів України, то побачимо, що у великому відсотку всі вони були з Запорозьких земель, — брак матеріальних запасів надолужувано солідарністю та відсутністю між лідерами — доктринерів.

Я не буду перераховувати осіб, які відгукнулися на заклик допомогти мені — Кошовому — виконати своє нове завдання, бо довелось б знову повторити ті самі імена й прізвища, біля яких формувався й розвивався український національний рух на Катеринославщині.

Хоч філія, як і цілий Національний Союз, були тоді ще в опозиції до гетьманського уряду, проте, очевидно, з тих мотивів, що обидва табори мали тенденцію порозуміватися, мені з філії сказано, що я можу числити на її моральне підпертя. Найшов я справедливими їх зауваження, що мої інформації якось не зовсім вяжуться з дотеперішнім загальним станом річей на Катеринославщині. „Подивіться, — казали мені, — губерніяльний староста (За Гетьмана Скоропадського, замість російських „губернаторів" та „ісправників" і революційних „комісарів" — губерніяльних і повітових, — прийшли — губерніяльні і повітові „старости") на кожному кроці здушує прояви

національного життя, нам відмовлено матеріальних субсидій, з початком самої революції ми ніколи так бідно не стояли, — не маємо ні клубу, ні взагалі навіть кутка, де могли-б зібратися. Залога теж у руках „малоросів". Не знаємо, як у Києві, але на периферіях національне життя змушене піти в підпілля; під оглядом соціальним, внаслідок утисків, в масах шириться большевизм. Староста сам малосвідомий національно і звичайно малопоінформований, на прояви українського життя часто-густо кладе тавро большевизму..."

Повторяю, я не міг не визнати де в чому й правди, але для мене мусіла бути міродатною довірочна розмова зі мною п. Гетьмана, тому, по мірі своїх сил, я намагався через свою особу провести психологічний місток від філії Націо-нального Союзу до гетьманського палацу, чинність якого я вже почав відрізняти від чинності Уряду, хоч справедливість вимагає підкреслити, що й там мали місце змагання між таборами.

***

Для моєї справи, очевидно, не міг бути байдужим склад та інтенції команди VIII-го Українського Стрілецького Корпусу, що мала місцем постою Катеринослав. Тому дальший мій крок був — усталити офіційні звязки як з командіром корпусу, ген. Васильченком, так і генералом Діденком, якого мені рекомендували, як прихильника української національної ідеї. Одначе, холодний, навіть трохи іронічний прийом у команді корпусу відбив у мене охоту поглиблювати мої знайомства; до того-ж, трохи більше зорієнтувавшись в місцевих обставинах, я побачив, що в тому особливої потреби навіть і не було, бо я зауважив, що розкішні й великі покої Потьомкінського палацу — місця постою команди корпусу, — були в занедбанню й мало хто їх відвідував... Керуючим осередком був скорше штаб XII-го Австро-Угорського корпусу, звідки, властиво, й виходили всі зарядження, навіть адміністративного характеру. Приводу на відвідини Штабу корпусу довго чекати не довелося. Необхідність рятувати від гострої кари кількох наших отаманів, прізвище одного з них я ще й досі памятаю — це був от. Воробйов, що надто не розраховали своїх сил, — привела й мене, за посередництвом поручника Чижа, до корпусу. Справедливість вимагає зауважити, що мої почуття, як Українця, в цьому штабі знайшли більший відгук. Може тут впливало й те, що до Корпусу належали наші Усусуси, на чолі яких стояла така особа, як полковник Вишиваний, який у всіх своїх поступованнях без застережень провадив яскраво українську політику.

***

Одним із перших моїх політичних виступів на Катеринославському терені була доповідь перед заступництвом політичних і громадських організацій про козацьке питання. Після неї я мав на меті пересунути нашу справу з моменту інформаційного в стадію чинности. Доповідь припала саме на двадцяті числа жовтня, тобто скоро після того (19.X.), коли був віднайдений певний компроміс між консерваторами-Українцями (не малоросами) й національною опозицією, в наслідок якого в Раду Міністрів увійшло кілька членів Національного Союзу, переважно з його правого табору, а саме: з партії соціалістів-федералістів — П. Стебницький, М. Славінський, О. Лотоцький та П. Вязлов; крім того, український націоналіст з Полтавщини В. Леонтович. (Д. Дорошенко — вже був раніше). Ця подія для мене особисто була знаменною, — вона, на мою думку, відкривала перед Україною політичні перспективи, відроджувала віру, що з

днем 19 жовтня розпочнеться ера організації такого державного осередку, який краще, ніж досі, знайде спільну мову в державницькими елементами наших соціал-демократів та соц.-революціонерів, між якими я особисто знав чимало високопатріотичних громадян.

Мені здавалося, що, спромігшись на цей крок з великим трудом, ми здобувалися на ситуацію, при якій можлива була успішна боротьба з нашими елементами анархічними (Махно) и антидержавними (большевики зправа й зліва). Рахував я також, що цим одночасно відкривалися гарні часи й для нашого козацького діла. З цими настроями і більшим моральним піднесенням я організував своє, згадане вище, побачення з видатними членами губернії. У своїх запросинах я не обминув ні одної групи, яка претендувала на те, щоб бути державнотворчою, себто, від так зв. групи власників-хліборобів аж до с.-р-ів Українців. Реагували на мій реферат, який я закінчив читанням грамоти гетьмана, різно. (Універсал Гетьмана від 16. жовтня та Командний склад Козацьких Кошів — дивись кн. Зенон Стефанів — Украшські збройні сила в 1917—1921 рр. Коломия Накладом В-ва „Наша Слава“) Так, заступник найзаможнішої групи власників підкреслив лише негативні риси піднятої справи і взагалі поставився до мого заклик до співпраці з упередженням. Натомість, заступники хліборобів-демократів гаряче підтримували нашу ідею, обіцяючи допомогу. Так само поставилися й інші групи та партії.

Тим часом, наші інформатори робили своє діло; помалу старшина почала вписуватися в козацькі реєстри — нас уже було скоро 60; з'явилася можливість подумати про перенесення праці на повіти.

Гальмувалася справа з отриманням авансів, а час минав, у повітрі став почуватися неспокій. „Брянський завод" — наш найбільш неспокійний осередок, ніби вулкан, знову почав хмуритися й сопти, викидаючи замість ляви — „літаки" й проклямаціх. Та й у місті щораз частіше й частіше почали з'являтися на мурах та парканах всілякі загрожуючі написи. Старшина козацька щоденно приносила мені ці тривожні новини. Мій висновок, що треба поспішати з нашою справою, приймають всі радо; нікому нічого закинути не можу: всі без жадних засобів виявляють максимум охоти, — видно, що діло козацьке їм любе. Рішаємо виступити з першим нашим ширшим вічем у Новомосковську, бо полеві праці вже прикінці. Мобілізуємо всі свої найкращі сили, аби при першому виступі бути щасливими. Ідемо. Збори відбуваються в земському домі, при численному заступництві селянства з усієї наміченої мною будучої Козацької полкової Округи. На самих Зборах ставимо собі завдання: інформацію, збудження зацікавлення до нашого діла і, нарешті, закладання ініціативних гуртків, що, як козацькі бекети, покрили-б собою увесь повіт.

Наші сили поділяємо на два табори — одні ведуть збори, другі працюють між делегатами, аби влучніше вибрати собі місцевих робітників; сам я тримаюся позиції офіційного заступника Козацької Ради. Ці збори були для мене знаменними, — вони були покажчиком настроїв більш-менш поміркованої частини мас, які всеж терпляче вичікували обіцяних реформ. Довший час аудиторія мовчки слухала наших інформацій про недавно минулі спроби відродити козацтво, а пізніше й заклик до зборів — уважати нас тими, які з наказу гетьмана прагнуть в майбутньому стати на захист інтересів ширших селянських мас та організованим способом здобути для нього так довго очікувані реформи. Спочатку аудиторія слухала мовчки, опісля прийшли скарги на місцеву владу, а ще згодом до президії почали вступати найріжнородніші побажання. Картина зборів змінилася. Забираю знову голос і в імені Козацької

Ради зясовую делегатам, що державна машина не йде так скоро, що треба потерпіти, що гетьманові дорогі інтереси передусім тих, які знають, що таке тяжка праця, що права й обов'язки йдуть в парі і т.д. і т.д. „Дай то, Боже", — чується з різних боків. Збори закриваю. Поспішаю до Катеринославу, аби скорше зреферувати у Києві свої вражіння; висловлюю в центрі думку, що час не терпить, треба прискіпити з реформою, аби не перетягнути струни. Члени Національного Союзу вважають мій крок практичним.

Ці збори показали, що робота з ширшими масами покищо ще не на часі; треба попередню методу змінити на може менш ефектовну, але певнішу — добір членів по одному навколо відданих козацькому ділу старшин. Ясно, що при подібній методи ми не могли вже числити на матеріальну підтримку з місць, а тому момент одержання грошових субсидій стає для доброго перебігу справи найпекучішим.

На мою повторну доповідь, з Києва мені пишуть, що самі поспішають, але перешкаджає міністр внутрішніх справ, при чому додається, що на мене у гетьмана є чимало донощицького характеру скарг, але гетьман, мовляв, не звертає на них уваги...

РОЗДІЛ XIV.

Обстановка, на жаль, не сприяла успішному розвитку козацького діла на Катеринославщині. — Моя остання подорож до Києва і відвідини гетьмана.

З початком листопаду, не зважаючи на обмаль засобів, старшина козацька працює з запалом; вона своїм ентузіазмом захоплює молодь, а такі здібні старшини, як Самокіш (з Гуцульщини) здобувають навіть поважні результати і в масах. Проте загальні обставини погіршуються. В губернії явний неспокій; відчуває це й військова команда Катеринослава. Полковник Штабу, заступник начальника, — не ховає від мене критичности ситуації, але певний себе: „Здушимо" — каже він, — „в крайньому разі, пробемось на Дін". Ось, думаю, початок банкруцтва, — прямий вислід національної індеферентности! Нас-же, — козаків, ще мало, у нас усе ще в проекті, а хуртовина не за горами. Рапортую ще раз до Котацької Ради й прошу негайно докласти мій звіт гетьманові.

Дрібний, на вигляд, випадок, але змушує нас задуматися. Підчас службових засідань Управи Коша, у вікно нашої кімнати кинута каменюку. Хто це міг робити?

Катеринослав уже в поготівлі; він замкнувся сам у собі, як перед хуртовиною; життя в місті кінчається значно вчасніше, як звичайно: видно, що революційний досвід не проминув для мешканців даремне.

Певно, в новій боротьбі за владу знову більшість їх лишиться на боці, стане тереном для активніших угруповань, буде використана всіма таборами, але...

***

12-го одержую з Києва одночасно дві новини: одна, що на моє ім'я переведено сто тисяч гривень, а друга — наказ негайно прибути до Києва. Нашвидку все упорядковую, передаю уповноваження та гроші моему заступникові, а сам увечері з одним старшиною вибираюсь до Києва. Ніч. Вдень зпочатку ідемо без затримок, але ось так коло 3-ої години наш потяг зупиняють,

відводять на бічну колію. Інформуємося. Повстання. Поїзд не може рушити далі...

Мій старшина для доручень, якому я дав наказ докладно розвідати справу наглого спинення руху потягів, вернувся з низкою новин. Важнішою поміж ними була — універсал до Народу Українського, — за підписом Головного Отамана Повстанчих військ С. Петлюри. В цьому документі¹(В американський „Свободі“ В. Кедровський у своїх споминах наводить повний текст, а також говорить докладно про обстановку, в якій видано цей документ. Матеріал цікавий, що змальовує всі деталі його появи.) виступ умотивовується так: „По постанові Директорії, Скоропадський оголошений поза законом за dokonання ним злочинства проти Самостійности Української Республіки, за знищення її вольностей й т.п...”

Признаюсь, — це було для мене повною несподіванкою. Я рішаю, що за всяку ціну треба отримати обіцяну мені авдієнцію у п. гетьмана й тільки після того вже зайняти властиву позицію.

Як командант військової частини, що була лише в первісній стадії формування, я ще міг мати вплив на події. Через те я намітив собі завдання — зробити спробу прорватись у Київ і таким чином виконати припис. Тим більше, що тут була зачеплена й моя особиста амбіція, бо, згідно з прийнятими в Козацтві правилами, за мене ручилися два члени Козацької Ради. Тимчасом, на нашій станції йшло нагромадження потягів. Прийшов й поспішний потяг з півдня, — з Севастополя, до якого був причеплений міністерський сальон-вагон. Я вдруге посилаю свого старшину, щоб здобув інформації. На підставі цих доповнюючих інформацій довідаюся, що в сальон-вагоні, який також затримано, вертає до Києва з Ялти Голова Ради Міністрів Лизогуб, який, в свою чергу, як тільки довідався про мою присутність на станції, висловив побажання мене бачити. Начіплюю зброю і поспішаю до його вагону. Міністр назовні захоче повний спокій: ні тіни переляку — ні в поставі, ні в голосі — ні в рухах. „Скажіть, генерале, в чому справа?”. Коротко рапортую: „Розповсюджена звістка, що гетьман видав акт про сфедерування України з Москвою. Національний Союз уповноважив Директорію, в складі В. Винниченка — голови, проф. Ф. Швеця, адвоката О. Андрієвського, залізничника А. Макаренка та С. Петлюри, останнього в ролі Головного Отамана, підняти збройне повстання проти гетьманського уряду”. На свій короткий звіт чую репліку — мов би про себе — „Коли-б я був у Києві, цього не сталося-б!” Не знаючи всіх таємниць в змаганнях, які особливо в останній півмісяць точилися навколо булави, — я промовчав. Голова Ради Міністрів запитує мене: „Ваша думка? Як розвинуться події?”

Відповідаю: „Тимчасом карта урядова буде бита. В цьому для мене немає сумніву”, — і я полився своїми вражіннями з місць.

Які пригоди чекали дальше Голову Ради Міністрів і чи пощастило йому пробратися до Києва та взяти участь в змаганнях за владу, — не знаю. Що-ж до мене, то я досягнув своєї мети. При першій же можливості я направився до гетьманського палацу, — бувший дім київського генерал-губернатора. Це вже не було так легко, як раніш, бо Київ оголошено на воєнній стані, а той район, де був гетьманський будинок, був щільно зачинений для руху. Всі магістралі до нього були перетяті козлами й колючим дротом, за якими було видно мішані українсько-німецькі вартові бекети. Через низку бекетів, вартових, старшин для доручень я досягаю своєї мети: — я у гетьманському палаці, у вітальні, де зауважую передовсім зменшений пульс життя. Мене довго не затримують і

проводять до кабінету гетьмана. Як і уперше моє побачення, він привітно просить мене зайняти крісло. Жадних змін в ньому не помічаю, навіть назовні. Та сама чорна черкеска, з хрестом св. Юрія й кинжалом при боці. Сижу й уважно вслухуюсь в гаряче й довге оповідання Гетьмана про події останніх тижнів: про угоду 19 жовтня, відкриття стосунків Винниченка з совітами, перспективи, на думку Гетьмана, від цих „порозумінь" для української державности і т.п.

Наприкінці Гетьман поцікавився моєю думкою що до того, як розвиватимуться події. Я не вважав можливим заховувати свої побоювання. Карта бита. Немає сумніву, що большевики й „малороси" скористають з цієї нової завірюхи, а у нас елементу зреволюціонізованого і здеморалізованого — хоч греблю гати... Хазяї-хлібороби — пасивна маса. Їй бракує динамічності. Козацтво в гру не увійде, бо не зможе. Власники й „Протофіс" — ахілева пята гетьманського діла, — прекрасна тема для демагогії. Закінчив я свою аналізу думкою, що змагання уряду приведуть лише до зайвого пролиття крови та проханням відпустити кошових до дальшої служби, хоч у повстанчому, але українському війську, мотивуючи це тим, що нас, старших людей-воjakів, які безкомпромісово вірні укрїнській ідеї, зовсім обмаль.

Гетьман одповів мені, що робить заходи направити справу й що коли його спроби не приведуть до добрих наслідків, про це мене повідомить. „Почекайте ще два-три дні!" — були останні слова Гетьмана, які я запам'ятав назавжди.

Потім мене запрошено на сніданок, де я був представлений усій родині Гетьмана. Велика їдальня була повна гостей, поміж ними й вищі старшини-Німці; в підлеглих їм частинах, як то відомо, владу помалу перебирали вже також салдацькі комітети. Але у цієї нації все набирає якоїсь іншої, своєрідної форми, що робило й цю страшну пошесть переможених армій менше шкідливою, бодай що до заховання старшинських кадрів армії. Я не помітив, щоб старшини Німці, поміж якими були люде „блакитної крови", були надто стурбовані, хоч їм не гірше, ніж нам, були відомі короткі розправи салдацьких комітетів зі старшинським корпусом бувшої російської армії. Розвиткові панічних настроїв перешкаджала віра в національний розум, в німецьку систематичність.

РОЗДІЛ XV.

Аналіза і підсумки.

Нема сумніву, що обидві сторони, себто Українці-гетьманці й Українці-соціалістичні групи розуміли, що, в наслідок радикальних змін у світовій рівновазі, як прямий вислід програного Німцями генерального бою у світовій війні, з одного боку, а другого — скріплення комуністами своїх позицій на південному Сході, — українська справа стає раптово ще під більшу небезпеку, ніж то було на весну того-ж року. Ми вже вище згадували, що самий прихід консерваторів до влади, — в лавах яких були самостійники з давніх часів, — був зв'язаний з надією їх, що, з більшою організованістю нашої держави, як під оглядом економічним, так особливо і мілітарним, пощастить здобути у Німців, на той час фактичних володарів країни, більші політичні позиції.

***

Але історія слідуєчих днів показала, що політики доброї волі були ще у нас рідким явищем. Зусилля їх розбилися об наші смертельні гріхи: заздрість,

персональну амбітність, стремління — тактичний момент, за браком віри у власні сили, обертати в орієнтаційний, зловживання друковним словом, — гріх може найбільший при низькій політичній освіченості має, — нерозуміння лідерами того, що давати складні завдання масам, які щойно починають жити політично, рівнозначне навмисному розбиттю сил і т.д., а, головне, — невиправиме фантазування й будування справ на підставі знаменитого прислів'я: „якось то буде”, що мені особисто доводилось чути у хвилі кризи від найвідповідальніших наших політиків.

***

Таке відношення до справи й було тою вдячною передумовою для виникнення в пізніший час — зрозумілої після сказаного — туги молодих патріотів за „варягом” або „сильною рукою”, як висліди переконання, що нам не одужати од тих наших гріхів, бо проблема ця сполучена з перевиховою нашої інтелігентської верстви, яка, в більшості, виховувалась на російській літературі з її, здебільшого, анемічними героями. Через те, на мою особисту думку, доля наших начинань не стільки в людях, як утих державницьких методах, в рамці яких держава скерує творчість індивідуальностей, а навіть рядового елемента.

***

З жалем мусимо ствердити, що процес удержавлення наших „малоросів”, під якими я розумію наших краянів, прихильників російської культури або перебуваючих під гіпнозом ролі кольоса-держави, йшов надто поволі. Стара „закваска”, страти матеріяльні та інші — грають в їх політичній нерухливості неабияку ролю, Як раніш нашому лівому крилу, так пізніш правому, не все було ясно, бо коли й можна було говорити в 1918 році про поновлення інтеграційного процесу на базі славянської солідарности, заховання християнської моралі, утримання певних основ західньо-європейської культури, — то лише навколо могутньої Київської Держави. Тому були більші реальні докази, з яких подаємо бодай такі, як здібність мас до мозолистої хліборобської праці й до служби у війську, а головне — більша здібність такої частини мас користати з так званих революційних свобод; бо навіть малодосвідчений соціолог на початках революції, коли ще не виявилися негативні впливи на маси „фронтівиків”, зміг би в загальних масах намацати верству, реорганізація якої під оглядом морально-економічним та мілітарним дала б вихідну позицію до нових форм суспільного життя.

Хто з командирів військових частин б. російської армії не підпишеться під рядками ген. Бикадорова („Вільне Козацтво”), які говорять: „Величезна кількість полонених залежала, головним чином, од слабкої якості головного по числу людського матеріялу — великоросів”, — або під схемою, що подав у своїй праці генерал Головин, яка також свідчить, що „Малороси” (по номенклатурі автора праці) і особливо козаки давали (в світовій війні *О. П.*) найменший відсоток полонених”.

Історія революційних війн лише стверджує правдивість цих тверджень. Цілком зрозуміло, чому ген. Денікін, що вирішив „гордієв вузол” большевизму розв'язати мечем, змушений був чіплятися України, козацьких районів та Сибіру, бо без цього для нього стався би сумний факт: генерал був би без війська, без матеріяльних ресурсів.

Все це гетьманство зрозуміло, але воно сильно потерпіло передовсім од політичної заскоружлості наших „Малоросів”, а ще більше від „гуманного”

відношення гетьманства до втікачів з обшарів, що були заняті радянською владою, Гетьманство, — що під своїми зовнішніми політичними формами поклало програму, яку охарактеризую реченням: „шлях до успіху в національній справі через християнську мораль, організацію продуцентів, міжкласовий компроміс, джентльменство, дисципліну, патріотизм та спеціалізацію в практичних ділянках державної і громадської праці" — було цими елементами, яких саме закликало до ролі конструкторів-інженерів, замало підтримане; під оглядом певних поступовань й провокавань в доведеним, що певна частина „Малоросів" з табору „неділимців" поставила собі завданням — використати час гетьманату й під захистом німецького багнета „зробити навіть саме ім'я — Україна для нас невинним". Як психологічним рабам, їм не було знайоме й почуття вдячності. Особисто я не дозволяв собі виступати супроти тих наших федералістів, — що орієнтувалися на схід чи на захід — коли вони були в наших лавах, але інакше, як психологічними плазунами не зміг би я назвати тих з них, які, не маючи мужности чи розуму здобулися на поширення в масах своєї позиції, кидають наші ряди й біжать до інших народів, аби за чужою допомогою помститися на своїх людях за своє власне убожество.

Завинила й чимало наша демократія революційна, яка вдруге — вперше за Центральної Ради — знов загрузла в моментах програмових. Компроміс не був їм по силах. Політики доброї волі й в цьому таборі пасли задніх.

***

Закони боротьби кажуть, що перша умова для успішного переведення її — в лад — порядок у самій державі та моральне піднесення. Це останнє, як прояв усвідомленого й визнаного вже й широкими масами бажання й необхідности усунути зі шляху нації чергуючу перешкоду, що заважав їй досягнути свою мету; — а друге, що її доповнює, це те, що червоною ниткою тягнеться в творах президента Т. Г. Масарика й про що я не раз згадуватиму, що „в боротьбі, почуття необхідно брати під контроль холодного розуму".

***

Гетьман не примусив чекати мене довго на розпорядження. Через генерального писаря я одержав повідомлення про те, що моє прохання прихильно полагоджено. Це для мене було ознакою, що ми взагалі напередодні ліквідації боротьби. Не криючись, сідаю в поїзд, їду в напрямку на Катеринославщину, щоб долю свою сполучити з тими, які розуміють мене з півслова, перед якими мені не доведеться зясовувати своє поступовання, бо цінять мої може кволі, може невдячні, але щирі змагання спинити даремне пролиття рідної крові на потіху ворогам нашої Держави, які уважно стежили за всіма перипетіями боротьби...

З М І С Т:

Передне слово

Розділ I. Остання посада під владою Російського Тимчасового Правительства

Розділ II. Одеса. Українізація й большевізація — 1917, переходова доба. Катеринослав, Губерніяльна Рада і провідники укр. руху. Військова праця. Око Совіту. Виступ Корнілова

Розділ III. Епізоди, революції й анархічні вибрики перешкоджають моїй пляновій праці. Провідна лінія — захопити своє місто, утримати спокій. Видніші діячі Катеринославщини, Їх праця. — „Третій Універсал”. Катеринославщина приєднується до України

Розділ IV. Київ у зимі 1917/18. — Моя кандидатура на керівництво в галузі військово-педагогічній знята. — Наближення до самостійників. — Поїздка в Одесу

Розділ V. Друге моє перебування в Одесі. — Воєнні наради. — Наш апарат боротьби. — Початок большевицького наступу

Розділ VI. Моя одисея в Одесі і в Бесарабії

Розділ VII. Перебування на румунському фронті — Праця в комісії" по забезпеченню майбутньої української армії матеріальною частиною. — Похід полк. Дроздовського на Дін

Розділ VIII. Моя праця у Військовім Міністерстві над виробленням нових засад військової справи на Україні. — Початок гетьманства на Україні

Розділ IX. Корективи у Військовій Централі по перевороті. — Новий підхід що до організаційних кадрів. — Певні пропозиції і призначення на Полтавщині

Розділ X. Залізничий корпус. — Полтава; перші вражіння від стику з кадрами 6-го армійського корпусу й 11-ої дивізії. — Важливіші моменти в житті дивізії й залоги. — Козацтво

Розділ XI. Побоювання адміністрації перед можливими розрухами в губернії. — Нарада при участі військових. — Вбивство Стешенка

Розділ XII. Серпень 1918. Мої вражіння з подорожі по центральній частині України. Київ переживав нову весну. — „Гості" й меншости підносять акцію заховання „единства русской культуры". — Організації в протибою. — „Шептуни" при праці. — Візита у гетьмана

Розділ XIII. Знов на Катеринославщині. — Згода з революційною демократією. — „Василь Вишиваний". — Мій виступ з рефератом про Козацьку Справу перед заступництвом груп і партій попереджує щасливо подія 19 жовтня. — Висновки з безпосередньої стичности з масами

Розділ XIV. Обстановка, на жаль, не сприяла успішному розвиткові козацького діла на Катеринославщині. — Моя остання подорож до Києва і відвідини гетьмана

Розділ XV. Аналіза і підсумки